

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA (TÜRKİYE COĞRAFYASI)
ANABİLİM DALI**

BOSNA-HERSEK COĞRAFYASI

Yüksek Lisans Tezi

SAİDA KONDO

Ankara-2003

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA (TÜRKİYE COĞRAFYASI)
ANABİLİM DALI**

BOSNA-HERSEK COĞRAFYASI

Yüksek Lisans Tezi

SAİDA KONDO

**Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Necla TÜRKÖĞLU**

Ankara-2003

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA(TÜRKİYE COĞRAFYASI)
ANABİLİM DALI

BOSNA-HERSEK COĞRAFYASI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Necla TÜRKOĞLU

Tez Jürisi Üyeleri
Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi: .....

ÖNSÖZ

Bosna-Hersek, doğusundan Sırbistan, güneydoğusundan Karadağ, kuzeyinden ve batısından ise Hırvatistan ile çevrilmiş olan ve kabaca üçgen biçiminde olan bir Avrupa-Balkan ülkesidir. Neretva Nehri'nin denize döküldüğü yerde 24 kilometrelik bir toprak parçasıyla Adriyatik Denizi'ne açılır. Fakat limanı olmadığından denizle bağlantısı kesik gibi kabul edilen bir kara devletidir.

Bosna, adını ülkeyi kuzeyden boydan boya geçen ve Hırvatistan, daha sonra da Sırbistan ile hudut teşkil eden Sava Nehri'nin önemli bir kolu olan Bosna Nehri'nden almıştır. Hersek ise, gerçekte Bosna eyaletinin güneydoğu bölgesini meydana getirmekte olup, adını ortaçağda bu bölgede kurulmuş olan Hersek (Hersegovina) Dukalığı'ndan almıştır.

Bosna-Hersek; Avrupa kıtasında, Balkan yarımadasında eski Yugoslavya'yı oluşturan altı federe devletten biri olup, takriben 4.3 milyon civarındaki nüfusunu genel olarak Müslüman Boşnak, Ortodoks Sırp ve Katolik Hırvat asıllıların oluşturduğu, Türkiye'nin 1/15'i, Türk Trakyasının ise 2 katı büyüklüğünde, dağlık ve engebeli araziler üzerine kurulu genç bir devlettir. Yugoslavya'nın dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden ve bu tarihten 3 Mart 1992'ye kadar 8 ülke tarafından tanınan, BM ve AGİT üyesi Bosna-Hersek'te yaşayan üç etnik grubun, bölge ve dünya barışını tehdit eden kanlı mücadelesi şu an için son bulmuş durumdadır.

Bosna-Hersek sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle, Balkan yarımadasının stratejik değeri ile birlikte mütalaa edilmelidir. Ancak, ülke coğrafi özellikleri itibariyle (dağlık ve engebeli karakteri) yarımada'nın diğer bölgelerine nazaran daha az önem arz eden bir durum ortaya koymaktadır. Ülke, tarih boyu çok çeşitli kavimlerin istilasına maruz kalmıştır. Balkan yarımadasının (batı ucu) serhat bölgesi niteliğinde olan Bosna-Hersek, Güney Avrupa ve Balkan karakterinin birbirleriyle kaynaştığı karma bir kültür ve sosyal yapı sergiler. İşte sahip olduğu bu nitelikler nedeniyle de tarih boyu çok çeşitli ırklara ve kavimlere ev sahipliği yapmıştır.

Bosna-Hersek`in bugünkü stratejik önemi, mevcut coğrafi konumundan ziyade, sahip olduğu yeraltı zenginliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu ülke ilk ve ortaçağlarda bir maden memleketi olarak tanınırdı. Dinar Dağları'nın iç sıralarından birine bugün de Bosna Maden Dağları denilmesinin sebebi budur. Sırp kralları 8. asırda Saksonyalı madencileri memleketlerine çağırıp iskân ettirmiş ve bu kaynakları kullanıma açmıştır. Ayrıca çinko, kurşun, manganit, krom, pirit ve gümüş maden rezervleri de oldukça yüksektedir ve Bosna-Hersek bu yer altı zenginliklerinin yanısıra zengin bir hidroelektrik enerji potansiyeline de sahiptir. Zira geçtiğimiz yıllarda Yugoslavya Federasyonu'nun toplam yıllık elektrik ihtiyacının % 25`i bu cumhuriyetten karşılanmakta idi.

Görüldüğü gibi, Bosna-Hersek`in stratejik önemi coğrafi konumundan ziyade sahip olduğu doğal zenginliklerden kaynaklanmakta ve başta Sırbistan olmak üzere Hırvatistan ve hatta diğer Avrupa ülkelerinin de oldukça dikkat ve ilgisini çekmektedir.

Bosna-Hersek`in stratejik önemini arttıran diğer bir neden de; ülkede üç ayrı dini ve etnik özelliğe sahip, Sırp, Hırvat ve Boşnak halklarından meydana gelen homojen olmayan bir toplumun varlığıdır. Bu gruplardan Boşnaklar hariç, Sırp'ın ve Hırvat'ın Bosna-Hersek'e komşu bağımsız birer devletleri vardır. Ayrıca temelde Hıristiyan olan bu bölgede; uygun fırsatların tahakkuku halinde Bosna-Hersek topraklarını kendi ülkelerine dahil etmek üzere her türlü yoğun çaba gösterilmekte ve Müslüman Boşnaklar'a baskı uygulanmaktadır. Günümüzde ülkede yaşanan iç savaşın ve huzursuzluğun temelini bu düşünceden kaynaklandığı önemli bir gerçektir.

"Bosna-Hersek Coğrafyası" adlı bu yüksek lisans teziyle ülkenin genel tanıtımı yapıp, ülkenin bütün coğrafi özellikleri hakkında bir kaynak oluşturulması amacı taşınmaktadır. Bu monografya çalışması içerisinde bazı belgeler ülke bazında, bazıları ise yalnız ülkenin bir entitesi olan Bosna-Hersek Federasyonu'na aittir. Bunun en önemli sebebi ise kaynakların kısıtlı olmasıdır. Elimden geldiği kadarıyla bu belgelerden yararlanarak çalışmalarımı sürdürdüm.

“Bosna-Hersek Coğrafyası” adlı bu yüksek lisans tezimin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Necla Türkoğlu’na en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, yüksek lisansımın her aşamasında bana yardımcı olan çok sevdiğim arkadaşım Çimnaz Demirci’ye de özel bir teşekkür borçluyum.

Tez aşamasında her zaman benim yanımda olan ve beni destekleyen sevgili eşim Bekim Muftareviç’e, onun ailesine ve kendi aileme de teşekkür ederim. Ayrıca yapmış olduğum bu çalışmamı kızım Sümeyye ve oğlum Ali’ye armağan ediyorum.

Ankara; Ocak, 2003

Saida Kondo

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
TABLolar LİSTESİ.....	vii
GRAFİKLER LİSTESİ	viii
HARİTALAR LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1
a) Araştırma Alanın Yeri ve Sınırları	1
b) Araştırmanın Amacı	2
c) Bosna-Hersek Tarihçesi.....	4
I. FİZİKİ COĞRAFYASI	9
A) YERŞEKİLLERİ	9
1- Dağlık Alanlar	15
2- Ova Alanı	22
3- Karstik Şekiller	23
4- Plato Alanı	24
B) İKLİM	24
1- Sıcaklık	25
2- Yağış.....	29
3- Rüzgarlar	32
4- Başlıca İklim Tipleri	33

C) HİDROGRAFYA.....	38
1- Akarsular.....	40
2- Göller	43
3- Yer Altı Suları ve Kaynakları	44
4- Deniz.....	45
D) TOPRAK	47
E) DOĞAL BİTKİ ÖRTÜSÜ.....	52
1- Maki Toplulukları.....	53
2- Ağaç Toplulukları	55
II. BEŞERİ COĞRAFYASI.....	56
A) NÜFUS	56
1- Nüfusun Gelişimi ve Hareketleri.....	59
2- Nüfus Yoğunluğu	62
3- Nüfus Dağılışı	65
4- Göç	66
5- Nüfusun Cinsiyet Yapısı.....	69
6- Nüfusun Yaş Yapısı	69
7- Nüfusun Ekonomik Yapısı.....	74
8- Nüfusun Etnik ve Din yapısı.....	75
9- Nüfusun Eğitim Yapısı	79

B) YERLEŞME	81
1- Şehir Yerleşmeleri	81
2- Köy Yerleşmeleri.....	84
C) ÜLKENİN SİYASİ VE İDARİ DURUMU	87
III- EKONOMİK COĞRAFYASI	90
A) HAMMADDE COĞRAFYASI	94
1- Tarım	94
2- Hayvancılık	109
3- Ormancılık	112
4- Madencilik.....	113
5- Enerji Kaynakları.....	116
B) ENDÜSTRİ (SANAYİİ) COĞRAFYASI	118
C) HİZMET COĞRAFYASI	126
1- Ticaret.....	126
2- Turizm.....	131
3- Ulaşım.....	133
SONUÇ	141
ÖZET	143
SUMMARY	145
KAYNAKÇA	147
FOTOGRAFLAR	149

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1 : Bosna-Hersek'in Sayım Yıllarına Göre Nüfusu	59
Tablo 2 : Ülkedeki Tarım Alanlarının Mülkiyeti	98
Tablo 3 :Bazı Tarım Ürünlerinin 1999 İtibariyle Üretim Değerleri(Ton).....	95
Tablo 4: Bosna Hersek'in Dış Ticareti.....	127
Tablo 5 : Dış Ticaretin Ülkelere Göre Dağılımı (2000)	128
Tablo 6 : Dış Ticaretin Sektörel Dağılımı	129
Tablo 7 : Türkiye- Bosna-Hersek Ticareti.....	130

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Mutlak Max. Sıcaklık Değerleri.....	28
Grafik 2: Mutlak Min. Sıcaklık Değerleri.....	29
Grafik 3: Yıllık Ortalama Yağış Miktarı.....	30
Grafik 4 : Bosna-Hersek'in Sayım Yıllarına Göre Nüfusu.....	61
Grafik 5 : Bosna-Hersek'in Sayım Yıllarına Göre km ² Başına Düşen Kişi Sayısı.....	62
Grafik 6 : Bosna-Hersek'e Ait Nüfus Piramidi (1971)	70
Grafik 7 : Bosna-Hersek'e Ait Nüfus Piramidi (1981)	71
Grafik 8 : Bosna-Hersek'e Ait Nüfus Piramidi (1991)	72
Grafik 9 : Bosna-Hersek Nüfusun Ortalama Hayat Uzunluğu	74
Grafik 10 : Bosna-Hersek Federasyonun Etnik Yapısı	78
Grafik 11 : Sırp Cumhuriyetinin Etnik Yapısı	78
Grafik 12: Bosna-Hersek'te Okuma Yazma Bilmeyenlerin Oranı	79
Grafik 13 : Bosna-Hersek'te Tarım Alanlarının Dönemlere Göre Dağılışı	95
Grafik 14 : Bosna-Hersek'te Arazi Kullanım Alanlarının Dağılışı.....	96
Grafik 15 : Ekili Alanlarının Dağılımı	101
Grafik 16 : Bosna-Hersek'te Yıllara Göre Bazı Tarım Ürünlerinin Üretimi..	103
Grafik 17 : Bosna-Hersek Federasyonunda Sebze Üretimi	104
Grafik 18 : Bosna-Hersek'te Endüstri Bitkilerinin Yıllara Göre Üretimi	105
Grafik 19: Bosna-Hersek Federasyonunda Başlıca Meyvelerin Ağaç Sayısına Göre Dağılımı (2000)	106
Grafik 20 : Bosna-Hersek Federasyonunda Bazı Meyvelerin Yıllara Göre Üretimi	108
Grafik 21 : Bosna Hersek Federasyonunda Yıllara Göre Hayvan Dağılımı	110

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1 : Bosna-Hersek'in Coğrafi Konumu	2
Harita 2 : Bosna-Hersek'in Fiziki Haritası.....	11
Harita 3 : Bosna-Hersek'in Jeoloji Haritası.....	13
Harita 4 : Bosna-Hersek'in Rölyef ve Tektonik Yapısı Haritası	18
Harita 5 : Bosna-Hersek'in Jeomorfoloji Haritası.....	19
Harita 6 : Bosna-Hersek Rölyefinin Yapısı.....	20
Harita 7 : Bosna-Hersek'in İklim Haritası	26
Harita 8 : Bosna-Hersek'in Sıcaklık Haritası	27
Harita 9 : Bosna-Hersek'in Yağış Haritası.....	32
Harita 10 : Bosna-Hersek'in Akarsu Havzaları Haritası.....	39
Harita 11 : Bosna-Hersek'in Toprak Haritası.....	48
Harita 12 : Bosna-Hersek'in Vejetasyon Haritası	54
Harita 13 : Bosna-Hersek'in İllere Göre Nüfus Yoğunluğu Haritası (1991) ..	64
Harita 14 : Bosna-Hersek'in Etnik Yapısı	77
Harita 15 : Bosna-Hersek'in Siyasi Haritası	90
Harita 16 : Bosna-Hersek'in İllere Göre Araziden Faydalanma Haritası	97
Harita 17 : Bosna-Hersek'te Tarım Bitkilerinin Coğrafi Dağılışı.....	100
Harita 18 : Bosna-Hersek'te Maden ve Enerji Kaynaklarının Dağılışı	114
Harita 19 : Bosna-Hersek'in Sanayi Haritası.....	120
Harita 20 : Bosna-Hersek'in Ulaşım Haritası.....	135

GİRİŞ

a) Araştırma Alanın Yeri ve Sınırları

Bosna-Hersek, Balkan yarımadasında yer alan, doğusunda Sırbistan, güney doğusunda Karadağ, batı ve kuzeybatısında Hırvatistan'la çevrili, 51.129 kilometrekarelik yüz ölçümü olan bir ülkedir (Harita 1). Neretva Nehri'nin denize döküldüğü yerde, 24 km'lik deniz sahili olmasına rağmen, bir limanı yoktur. Topraklarının yarısından fazlası ekilebilir olmakla birlikte, asıl verimli arazileri ülkenin kuzeyinde yer almaktadır. Ülkenin başkenti Sarayevo (Saraybosna)dur.

Bosna, adını Sava Nehri'nin bir kolu olan Bosna Suyu'ndan almıştır ve büyük bir olasılıkla bu ad İlyria kökenlidir. Kıyısında kurulmuş bulunan en önemli yerleşim merkezleri; başkent Saraybosna, Zenisa ve Doboy'dur. Hersek adı ise, ortaçağda burada kurulan 'Hersegovina Dükaliği'ndan kalmıştır. Bu bölgenin en önemli merkezi, halen tipik bir Osmanlı şehri görünümünü taşıyan Mostar'dır (Fotograf 7). Mimar Sinan'ın öğrencisi olan Mimar Hayrettin'in inşa ettiği köprüyle simgeleşen Mostar kentinin Osmanlı dönemindeki adı Köprülü idi. Büyük Osmanlı vezir ailesi Köprülü'lerin ismi bu kentten gelir.

Güneydoğu Avrupa coğrafyası içinde yer alan eski Yugoslavya Federal Sosyalist Halk Cumhuriyeti altı federal cumhuriyetten oluşuyordu. Bu cumhuriyetler: kuzeyde Voyvodina Muhtar Vilayeti ile güneyde Kosova-Metohiya Muhtar bölgesini de içine alan Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya, Karadağ ve Bosna-Hersek'ten oluşmaktaydı.

255.804 kilometrekarelik bir alan üzerinde kurulu olan eski Yugoslavya Cumhuriyeti içinde coğrafi alanı kadar iktisadî yapısıyla da çok önemli bir yer tutan Bosna-Hersek 51.129 kilometrekarelik bir yüz ölçümüne sahiptir.

Kendi dilinde “Republika Bosna i Hersegovina” şeklinde adlandırılır. Bosna-Hersek, Yugoslavya'nın parçalanması ve onu oluşturan cumhuriyetlerin birer birer bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle birlikte 5 Nisan 1992 tarihinde yapılan bir referandumla bağımsızlığını ilan etmiştir.

Ülke kuzeyde Bosna ve güneyde Hersek olmak üzere iki ana bölgeden oluşmaktadır. Bosna'nın yüz ölçümü 42.020 kilometrekare, Hersek'in yüz ölçümü ise 9.109 kilometrekaredir.

b) Araştırmanın Amacı

Bosna-Hersek, 1992 yılının Nisan ayında başlayan ve 1995 yılının sonuna kadar devam eden savaşın ardından büyük bir değişim yaşadı. Savaş sonrasında bağımsız ve egemen bir ülke olarak, dünya devletleri arasına katıldı.

Eskiden Yugoslavya'nın bir parçası olan Bosna-Hersek'le ilgili tüm eski çalışmalar onu ülkenin bir parçası niteliğinde düşünerek hazırlanmıştır. Bosna-Hersek bağımsızlığını kazandıktan sonra ise bilim adamları tarafından bu ülke hakkında özel değerlendirmelere sahip bir çok çalışma yapılmaya başlanmıştır. Fakat, Bosna-Hersek'le ilgili yapılan çalışmaların çok az bir kısmı Türkiye'de yürütülmektedir. Yüksek lisans tez konumu belirlerken, Türkiye'de pek araştırılmamış bir konu olan Bosna-Hersek Coğrafyası konusunu incelemeye karar verdim. Bir Boşnak olarak, ülkemi en iyi şekilde anlatmaya çalıştım. Bu çalışmamın Bosna-Hersek'le ilgili en ciddi kaynaklardan birini oluşturacağı inancındayım.

Harita 1 : Bosna-Hersek'in Coğrafi Konumu

c) Bosna-Hersek Tarihçesi

Osmanlı öncesi Bosna-Hersek Tarihi:

İlk çağdan itibaren Balkan Yarımadası, İlliryalılar'dan başlayarak, Romalılar (Fotograf 10), Avarlar ve Slav kabilelerinin işgaline uğramıştır. 626-640 tarihleri arasında, Sırp ve Hırvat kabileleri bölgenin kuzey batısına gelerek yerleşmişler, Hırvatlar Hıristiyanlığın Katolik mezhebini seçmişler, Sırp'lar'da Ortodoks mezhebine girmişlerdir. Bu iki mezhebin çekim alanında kalan, ancak her iki mezhepten de uzak duran, daha sonra Osmanlılar tarafından "Boşnak" olarak adlandırılan aynı etnik kökene mensup bir topluluk ise 'Bogomil' adı verilen bir mezhebe inanıyorlardı. Bunlar, Hıristiyanlıktaki teslis inancını(üçleme) reddediyorlar, papazlar sınıfını, vaftiz ve haçı kabul etmiyorlardır. Hz.İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu benimsemeyen bu topluluğa papazlar, Sırp ve Macar kralları şiddetli baskı ve ceza uygulamalarına rağmen bu yeni mezhebin gelişmesini engelleyememişlerdi.

XII. yüzyılda ortaya çıkan ve tek tanrı inancını taşıyan bu mezhebin bağlıları, Osmanlılar'la karşılaştıkları anda kolayca İslam dinine girebilmişlerdir. Bu yüzden Bosnalılar, mezhep farkıyla birbirinden ayrılan Sırp ve Hırvat milletleri arasında, dili aynı fakat dini farklı bir toplum olarak ortaya çıkmıştır.¹

Bosna-Hersek'in Osmanlı Devleti tarafından Fethi:

Bosna Kralı Stephan Tomaşeviç'in Osmanlı'ya ödediği elli bin düka tutarındaki haracı kesmesi ve ardından, Fatih'in elçilerini hapse atması bardağı taşıran son damla olmuştu. Bu olay üzerine Fatih bizzat kumanda ettiği ordusuyla 1463 yılında Bosna üzerine yürümüş ve burayı fethetmiştir.

Hersek dükalığını ise, 1467 yılında Vezir-i Azam Mahmut Paşa fethetmiştir. Fatih Bosna'yı fethettikten sonra burada yaşayan insanlara büyük bir hürriyet ve serbestlik tanımıştır. Hatta Latin papazlarına

verdiği bir ferman sûretinde, 'onların kendi din ve mezheplerinin icaplarını özgürce yapabileceklerini, ibadethanelerine rahatça gidip-gelebileceklerini, her türlü dinî ayinlerini yerine getirebileceklerini, örf ve adetlerini rahatça yaşayabileceklerini, can ve mal güvenliklerinin tamamen garanti altında olduğunu' açıkça belirtmiştir.

Boşnaklar ise, Bosna'nın fethinden sonra, topluca İslam'a girmişlerdir. Savaş kabiliyetleri ve Macarları yakından tanımaları nedeniyle, ayrıca papalığa karşı derin kin beslemeleri yüzünden, Osmanlılar'ın Macarlarla yaptıkları savaşlarda etkin rol oynamışlardır. Hatta Osmanlılar'nın kuzey batı sınırını tek başlarına uzun yıllar korumuşlardır. Bu bağlılık ve katkıları sayesinde devlet yönetiminde önemli mevkilere kadar yükselen bir çok Boşnak devlet adamı vardır. Hersekzade Ahmet Paşa, Damat İbrahim Paşa, Sokullu Mehmed Paşa, Lala Mustafa Paşa, Süleyman Paşa gibi.²

XVII.Asırdan Sonra Bosna-Hersek:

Fatih'in 1463'te Bosna'yı fethinden itibaren 17.yy'a kadar yaklaşık iki yüzyıl Boşnaklar nispeten huzurlu bir hayat sürmüşlerdir. Ancak İmparatorluğun zayıflamaya başlamasıyla birlikte, burada yaşayan halkın da huzuru kaçmaya başlamıştır. Osmanlı yönetimi altındaki Bosna'da yaşayan ayrı etnik ve dinî topluluklar arasındaki doğal farklılıklar, bu topraklar üzerinde gözü olan komşuları tarafından, tarihten bu güne kadar birer çatışma aracı olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Bir taraftan Bosnalı Hırvat azınlığı kışkırtarak Büyük Hırvatistan kurma hayalı güden Hırvatistan ile, öte yandan, yine azınlıktaki Sırlar'ı kışkırtarak 'Büyük Sırbistan' kurma hayalı güden Sırbistan ve Karadağ'a, Rusya'nın ezelî düşmanlığını ve Ortodoks Slav Birliği gerçekleştirme hayallerini de eklemek gerekir.

XVIII. yüzyılda Fransız ihtilaliyle başlayan milliyetçilik hareketleri, dalga dalga tüm dünyaya yayılmaya başlamıştır. Napolyon'un doğu

---

¹ Necmettin Alkan, Dağılan Yugoslavya Mozaikinde Bosna, Beyan yay.,1995., s.13-15

² M.N.Özfatura,Ah Bosna, Adım yay.,İst. 1993., s.15-17

seferlerine yönelmesi, Balkanların ve Akdeniz'in kapılarını açacak olan Dalmaçya'yı işgaliyle başladı. Böylece Bosna'daki Hıristiyan azınlıklar kendilerine zulmedildiği gerekçesiyle isyanlara başlarken, kendilerine yardım edecek dış destekleri de bulmakta gecikmediler. Bilhassa, İngiltere, Avusturya, Macaristan ve Rusya'nın hamilik rolünde buralara burunlarını sokmaları sonucu isyanlar da hiç eksik olmamıştır. Bu isyanlardan ilki 1804 yılındaki 'Sırp İsyanı' olmakla beraber aşağı yukarı aynı gerekçeleri taşıyan 1861 'Hersek isyanı' ve diğerleri peşi sıra gelmiştir.³

1861 Hersek İsyanı:

19.yüzyılın sonuna yaklaşılırken Avrupa'da en güçlü devletler, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya idi. 1856 yılında çıkan isyanlarla Sırbistan, Karadağ ve Girit muhtariyetlerini kazanmışlardır. Bunlardan cesaret alan Bosna-Hersek'teki azınlıklar, Avusturya-Macaristan'ın da tahrikleriyle isyana kalkıştılar. Uzun yıllar bu isyanı bastırmaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu'na en sonunda Rusya bir ültimatomla müdahale edecek ve o meşhur 1877-78 Osmanlı-Rus harbi başlayacaktır.⁴

1878 Berlin Antlaşması ve Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgali:

Osmanlı-Rus Harbi neticesi Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazanacaklar, Bulgaristan ise muhtariyetini ilan edecektir. Avrupalılar 'Tarihî Şark Politikası' olarak adlandırdıkları, Osmanlı'yı Balkanlar'dan ve Avrupa'dan atma mücadelesi, 1878 Berlin Konferansı ile tescil edilmiştir. İngiltere'nin teşviki ile Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i işgal etmiş ve 5 Ekim 1908'de de ilhak kararı almıştır. Bu karar Avusturya-Macaristan ile, Rusya, Sırbistan ve Osmanlı devleti arasında bir buhran yaratmış ve daha sonraki yıllarda Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının sebeplerinden biri olmuştur.⁵

³ M.N.Özfatura, Ah Bosna, Adım yay., İst.1993., s.-22

⁴ N.Alkan, Dağılan Yugoslavya Mozaikinde Bosna, Beyan yay., 1995., s.18-19

⁵ Tanıl Bora, Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası, Birikim yay., 1994., s-29

Bosna-Hersek'in Sırbistan'a ve daha sonra Yugoslav Federasyonuna Katılması:

Avusturya-Macaristan Krallığı'nın I. Dünya Savaşı sonunda dağılmasıyla, 1918 yılında Bosna-Hersek, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın bir parçası olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1946 yılında ise, Yugoslav Federal Halk Cumhuriyeti'ni oluşturan Sırbistan, Hırvatistan, Karadağ, Makedonya ve Slovenya'nın yanında altıncı cumhuriyeti oluşturmuştur. Bu cumhuriyette nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar, ne Sırp, ne Hırvat olarak anılmayı kabul etmemişler, 1971 yılında Tito, Bosna-Hersek'teki İslamlaşmış bu Slav halkına ulus statüsünü tanımıştır. Bundan sonra 'M' ile yazılan 'Müslüman' sözcüğü, dinî tanımlamanın yanında, bir milliyetin de adı olmuştur.⁶

Sırp saldırganlığı ve Bosna-Hersek'in Bağımsızlığını İlan Etmesi:

Eski Yugoslavya'da Tito yönetiminde, etnik ve dinî yapı uzun süre bir arada tutuldu. Ancak 1980 yılında Tito'nun ölümüyle etnik kıpırdamalar kendini hissettirmeye başladı. Öncelikle 1980'li yılların ortalarına doğru Sovyetler'de başlayan yumuşama rüzgarları, doğu Avrupa'daki sosyalist yönetimleri de etkisi altına aldı. 1991 yılında Yugoslavya anayasası gereği devlet başkanlığı görevinin, altı cumhuriyetten birisi olan Hırvatistan'a devredilmesi gerekirken, Sırbistan dağılmakta olan Yugoslavya'ya tek başına sahip olmak amacıyla bu hakkı uygulamadı. Diğer Federal cumhuriyetlerin teker teker bağımsızlığını ilan etmelerine neden olan bu kriz, aynı zamanda "Büyük Sırbistan" hayalı güden Sırpların bu cumhuriyetlere saldırısının da nedeni olmuştur. Sırbistan, önce Hırvatistan ve Slovenya'ya saldırıya geçmiş, ancak, Almanya ve Avrupa Topluluğu'nun araya girmesiyle bu çatışmalar son bulmuştur.

Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nde 1990 yılında yapılan genel seçimleri, Aliya İzetbegoviç'in liderliğindeki "Demokratik Eylem Partisi'

---

⁶ T.Bora, Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası, Birikim yay., 1994., s-52

kazanmış ve akabinde İzzetbegoviç devlet başkanlığına getirilmiştir. Sırp lar'ın boykotuna rağmen Bosna-Hersek Cumhuriyeti bir referandumla Mart 1992'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu referandumda, Müslümanlar, Hırvatlar ve diğer azınlıklar, bağımsızlık yönünde oy kullanmışlardır.⁷

Eski Yugoslavya'nın kurucularından olan, ancak sonradan yönetimle ters düşen Milovan Cilas, 1990'ın sonlarında olası bir Yugoslavya iç savaşında çatışma merkezinin Bosna-Hersek olacağını ilan etmiştir. Cilas'ın görüşünde yanılmadığı, kısa bir zaman sonra anlaşılmıştır.

Gözü dönmüş Sırp canileri, desteğini aldıkları federal orduyla birlikte Bosna-Hersek'e saldırıda bulunarak XX. yüzyılın en büyük katliamlarından birini gerçekleştirir. Önceleri Hırvatlar'la beraber Sırp lar'a karşı koyan Boşnaklar, 1992 sonralarına doğru Sırp ve Hırvat hükümet başkanlarının görüşmeleri sonucu, Hırvatlar'ın Sırp lar tarafına geçmesiyle tamamen yalnızlığa terk edilmişlerdir.

---

⁷ T.Bora, Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası, Birikim yay., 1994., s.84-85

I. FİZİKİ COĞRAFYASI

A) YERŞEKİLLERİ

Bosna-Hersek fiziki haritadan da görülebileceği gibi yerşekilleri bakımından çok karışık bir görünüm arz etmektedir. (Harita 2) Eski zamanlarda bugünkü Bosna-Hersek toprakları Tetis Denizi'nin suları altında bulunmaktaydı. O yüzden bugünkü Bosna-Hersek'in yapısını oluşturan tüm yüksek alanlar çeşitli jeoloji dönemlerde meydana gelen sedimantasyon sonucunda oluşmuştur. Bilindiği gibi Tetis Denizi güneydeki Afrika kıtası ile kuzeydeki Avrupa ve Asya kıtaları arasında geniş bir alanda yer almaktaydı. Bu denizdeki sedimantasyon olayı Paleozoik dönemden itibaren başlamıştır. (Harita 3)

Ülkenin bugünkü yerşekillerinin oluşumunda bir çok tektonik ve iç güçlerin etkisi olmuştur. Orojenik hareketler sonucunda bir çok dağ sistemi meydana gelmiştir. Bu orojenik olaylar sırasında arazinin yükselme ve çökmesiyle bir çok depresyon alanı da oluşmuştur (Harita 5).

Burada tortul kayaçlar ve bu kayaçlarda rastlanan fosiller sayesinde ülkedeki yerşekillerinin hangi jeolojik döneme ait olduklarını ortaya çıkarmak mümkündür. Bosna-Hersek topraklarında tespit edilen en yaşlı kayaçlar Paleozoik'in Silur dönemine aittir. Onların sedimantasyonu 430 milyon yıl öncesinden başlamıştır. Bu kayaçlar ülkenin orta kısımlarında yer alan Dinarid sisteminin bir parçasıdır. Burada bulunan önemli dağlar ise Vranisa, Bitovnya, Pogoryelisa, Zes Dağı ve Komar Dağları'dır. Bu dağların yapısı metamorfik kayaçlardan, özellikle de şistlerden oluşmaktadır.

Silur döneminde meydana gelen tortullar ülkenin orta kısmından başlayarak Vranisa-Zec-Bitovnya dağ hattı boyunca yayılmıştır. Bu tortul kayaçlar zamanla değişime uğrayarak büyük ölçüde tektonik kırılmalara maruz kalmışlar. Yukarıda adı geçen bu bölgelerde tortul kayaçlar içerisinde hala deniz fosillerine rastlamak mümkündür.

Ülkenin güneydoğusunda yer alan İvan-Sedlo bölgesinden başlayarak, Yayse şehrinin kuzeybatısı, kuzeydoğuda Sarayevo-Zenitsa havzası, güneybatıda Vrbany-Uskoplje havzası arasında uzanan Orta-Bosna'da Paleozoik döneme ait tortulları görebiliriz. Bu bölgelerin yanı sıra ülkenin bir çok bölümünde Paleozoik tortullarına rastlamak mümkündür. Buna örnek olarak ülkenin güney-doğusunda, Prača civarında doğu-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan, genç ve yaşlı Paleozoik tortullardan oluşan kayaçları vermek mümkündür .

Ülkenin orta kısmında yer alan bu metamorfik kayaçların yanısıra Drina Nehri'nin çevresinde ve ülkenin kuzeybatısında Paleozoik dönemde oluşmuş tortul kayaçlar bulunmaktadır. Bu tortul kayaçların oluştuğu dönemde tektonik hareketlerin yanısıra volkanik faaliyetler de harekete geçmiştir. Paleozoik tortulları ülkenin Klyuç ve Sanski Most civarında da görmek mümkündür .

Paleozoik döneminde meydana gelmiş olan bu tortul kayaçlar Tetis Denizi'nde birer kıta olarak yükselmeye başlamıştır. Mesozoik dönemde de onların çevresindeki tortulanma devam etmiştir. Mesozoik kayaçların tortulanması 220 milyon yıl önce başlamış ve 70 milyon yıl kadar önce sona ermiştir. Bu dönemde meydana gelen kayaçların büyük kısmını tortul kayaçlar oluşturmuştur.

Dinarid dağ kütlelerinin iç, orta ve dış bölümlerinde Mesozoik döneme ait olan kayaçlar geniş yer kaplamaktadır. Dinaridlerin dış kesimlerinde daha çok karbonat kayaç tortulları, orta ve iç bölümlerde ise metamorfik tortulları görmek mümkündür. Grmeç-Raduša-Zelengora dağ hattının güneybatısında Mesozoik dönem karbonat kayaç tortulları, aynı hattın kuzeydoğusunda Peripanonya bölgesine kadar uzanan alanda ise metamorfik tortullar mevcuttur. Daha sonra meydana gelen Alp Orojenezinin devreye girmesiyle bu kayaçlar yükselme sırasında sıkışarak sıra dağların oluşmasına neden olmuşlar. Bu olaylar en erken jeolojik dönemde yani Kenozoik'te meydana gelmiştir.

Harita 2 : Bosna-Hersek'in Fiziki Haritası

Bu yüzden Dinarid dağ sistemi de genç sıra dağlar içerisinde yer almaktadır. (Harita 3)

Kenozoik tortulların sedimentasyonu bundan 70 milyon yıl önce başlayarak bugüne kadar devam etmektedir. Bu dönem içerisinde oluşan tortul kayaçlar arasında en çok 'fliş' ve yapışık tortular yer almıştır. Dinarid'lerin kuzey ve güney kısımları Kenozoik tortullarından oluşmaktadır. Kenozoik zamanının en erken dönemi olan Kuarterner ülkenin jeolojik yapısında önemli bir dönemi oluşturur. (Harita 3)

Bosna-Hersek'in kuzey ve kuzeydoğu kenarı ile, ülkenin güney ve güneybatı kısımlarında Peleojen döneme ait tortullara rastlamak mümkündür. Bu tortullar volkanik, kömür, petrol ve doğalgaz bakımından zengin olan kayaçlardan oluşmaktadır. Sarayevo-Zenitsa kömür havzası genç Tersiyer tortullarından meydana gelmiştir. Ülkenin bu bölümünde bir çok maden, özellikle boksit ve Tuzla dolayında tuz gibi yer altı zenginlikleri bulunmaktadır.

Ülkenin vadi ve depresyon alanlarında Pliosen, Pliosen-Kuarterner ve Kuarterner tortulları geniş yer almaktadır. Bu bölgeler zengin kömür yataklarına sahiptir. Bu yataklara örnek olarak Kreka ve Gatako havzalarını gösterebiliriz (Harita3).

Holosen dönemine ait tortullara ise Priyedor polyede rastlanmaktadır. Bu polyede ve bu blgedede çeşitli maden yatakları dikkat çekmektedir.

Harita 3 : Bosna-Hersek'in Jeoloji Haritası

Bosna-Hersek'teki dağ masifleri çeşitli kayalardan oluşmakla beraber genel olarak İç Dinaridler volkanik-tortul kayalar, metamorfik tortullar, fliş ve kireç tortullardan oluşmakta, Dış Dinaridler ise daha çok kireç-dolomit tortullarından meydana gelmektedir. Orta Dinaridler karışık bir litolojik özelliğe sahiptir. Orta Dinaridler'de metamorfik tortullar, fliş ve karbonat tortullar bulunmaktadır. Dinaridler'in genel uzanımları kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda olmakla beraber kuzeydeki Panonya havzasına doğru ve güneybatıdaki Adriyatik havzasına doğru alçalma eğilimi göstermektedir. Dinaridler'in orta kısımlarında yavaş ama sürekli olarak yükselme söz konusudur. Burada bir çok horst ve antiklinal bulunmaktadır. Dinaridler'in iç kısımlarında yer alan dağlar horst veya monoklinal özelliği taşımaktadır. Buradaki bazı dağlar bindirme fay özelliği göstermektedir. Bunlara örnek olarak İgman Dağı, Treskavisa Dağı'nın bir kısmını ve Yahorina Dağı'nı gösterebiliriz. Horst-şaryaj veya horst-antiklinal özelliklerini gösteren dağlar ise Cincer, Şator, Staretina, Preny, Devetak, Zelengora, Byelaşnica ve Çvrnsnica dağlarıdır. Bazı dağlar ise monoklinal yapıdadır. Bunlar, Zviyezda ve Çabulya dağlarıdır. Peripanonya bölgesinde bulunan hemen hemen bütün dağlar horst antiklinal yapıdadır. Bu duruma, Mayevica Dağı, Trebava Dağı, Ozren Dağı, Motayica Dağı, Kozara Dağı ve Prosara Dağı'nı örnek olarak gösterebiliriz. (Harita 4)

Dağların çevresinde plato veya yaylalar geniş yer tutmaktadır. Depresyon alanları Bosna-Hersek'in rölyefinde önemli bir yer kaplamaktadır. Bunlar genelde graben veya senklinal şeklinde karşımıza çıkar. Depresyonların çoğu monoklinal veya senklinal özelliklere sahiptir. Hemen hemen bütün depresyon alanları Neojen tortullarla kaplı olup, içinde kahverengi kömür ve linyit yatakları bulunmaktadır. Ülkedeki en büyük depresyon alanı 4000 m. kalınlıktaki Neojen tortullardan oluşan Sarayevo-Zenisa havzasıdır. Bunun yanı sıra Tuzla, Banja Luka, Mostar, Livany ve Duvany havzaları da önemli depresyonlardandır. (Harita 5)

Bosna-Hersek topraklarında üç tane jeomorfolojik kuşak söz konusudur. Bunlardan ilki kuzeyde, Posavina'da horst-antiklinal ve graben-senklinal şeklinde ortaya çıkmaktadır. Merkezde yer alan Orta Bosna jeomorfoloji

kuşağı ise, iç ve dış Dinaridlerde görünen şaryaj yapısıyla kendini göstermektedir. Buradaki dağlar genelde horst-antiklinal özelliklerini taşımaktadır. Burada daha sonra fluvyal ve denüdasyon olaylarının etkisiyle oluşan tektonik depresyonlar ortaya çıkmıştır. Üçüncü kuşak ise yüksek kayalıklar kuşağından oluşmaktadır. Burada kireç ve dolomit kayaçları yaygın olarak görülmektedir. Güney kuşağı tektonik açıdan dış karbonatlı Dinaridlerle paralellik göstermektedir. Güney kuşağında meydana gelen tektonik olaylar sonucunda bindirme fayları ve geniş platolar oluşmuştur. Burada bir çok karstik şekil, sert kayalıklar, dolin, uvala, mağara, kör vadi vs. görmek mümkündür. (Harita 5)

Bosna-Hersek'in yerşekillerine baktığımızda araziye genel olarak üç bölümde ele alabiliriz. Bunlardan ikisi - birincisi ülkenin kuzeyinde, ikincisi ise ülkenin güneyinde yer alan ovalık alanlardan oluşmaktadır. Yerşekillerinin üçüncüsünü ise bu ovalık alanlar arasında uzanan dağlık arazi oluşturmaktadır. Bu dağlık alanın kuzeyinde Peripanonska ovası, güneyinde ise küçük ovalık alanlarla alçak Hersegovina bölgesi yer almaktadır. (Harita 4)

1- Dağlık Alanlar

Bosna-Hersek'in yeryüzü şekillerini incelediğimiz zaman ülkenin büyük bir bölümünün dağlık ve yüksek kayalık alanlardan oluştuğunu görebiliriz. Ülke topraklarının 1/3'ünü 500 ile 1000 metre yükseklikte olan alanlar, 1/4 'ünü 1000 ile 1500 metre yükseklikte olan alanlar ve % 3,6'sını 1500 metrenin üstünde olan alanlar oluşturmaktadır. Bu verilere baktığımızda Bosna-Hersek, İsviçre, Avusturya ve Norveç'te olduğu gibi dağlık bir görünüm sergilemektedir.

Ülkedeki dağlık arazinin büyük bir bölümünü Dinarid dağ kütlesi oluşturmaktadır. Dinarid dağ sistemi ülkenin kuzeyinde yer alan ovalık ve hafif tepelik olan 'Posavina' adlı alanla, güneyindeki alçak Hersek kısımları arasında uzanmaktadır. Dinarid Dağları'nın zirveleri daha çok güney tarafında yer aldıklarından bu sisteme asimetrik dağ sistemi adı verilmektedir. Dinarid Dağları kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda

uzanmaktadır. O nedenle aynı doğrultuda uzanan dağ sistemlerine Dinarid denilmektedir. (Harita 4) Dinarid Dağları'nın oluşmasında kuzey ve güney yönünden gelen tektonik hareketlerin etkisi çok büyük olmuştur. Dağların yükselmesine paralel olarak kuzeyinde ve güneyinde bir alçalma olayı meydana gelmiştir.

Dinarid sisteminde yer alan en büyük dağlar: İgman, Bjelaşnisa, Preny, Visočisa, Treskavisa, Leliya, Zelengora, Voluyak ve Magliç'tir. Magliç Dağı ülkenin en yüksek dağı ve aynı zamanda Bosna-Hersek ile komşusu Karadağ arasındaki doğal sınırdır(Fotoğraf 12). Magliç Dağı'nın en yüksek yeri olan Veliki Vitao tepesinin yüksekliği 2396 metredir. Magliç aynı zamanda ülkenin zengin ve gür ormanlarının yanısıra geniş otlaklarını da içerir. Magliç Dağı'nda bir de otlu orman bulunmaktadır.

Dinarid dağ sisteminde yer alan ve Sarayevo şehri yakınında bulunan Byelaşnisa Dağı 1984 yılında Bosna-Hersek'te yapılan 14.Kış Olimpiyatları sayesinde bütün dünyaca tanınmaktadır. Bjelaşnisa Dağı'nın en yüksek tepesinde (2066 metre) bir meteoroloji istasyonu bulunmaktadır.

Bosna Nehri'nin kuzey batısında yer alan Manyaç, Çemernika, Rança, Vlaşiç ve ülkenin orta kısımlarında yer alan Zviyezda ve Devetak dağları tortul ve metamorf kayalardan oluşmaktadır. Bu dağlar çeşitli ve zengin maden yataklarına sahiptir. Bu yüzden onlara Maden Dağları'da denilmektedir. Bu dağlar arasında Vranisa Dağı önemli bir yere sahiptir. Vranisa Dağı, Vrbas ile Bosna nehirleri arasında yer almaktadır. En yüksek tepesi olan Nadkrstas tepesinin yüksekliği 2110 m'dir. Sözü edilen dağ bir çok otlak alan ve su kaynağına sahiptir. Prokoško Gölü'de bu dağda bulunmaktadır. (Harita 2)

Ülkede zaman zaman etkili olan tektonik hareketler sonucunda Dinarid dağ sisteminde kırılmalar ve çatlamlar gerçekleşmiş ve böylece bir çok kanyon, akarsu vadisi ve polyeler oluşmuştur.

Ülkede dağlık alanlar birbirlerinden karstik vadilerle ayrılmaktadır. Bu vadilere Bosna akarsuyunun oluşturduğu Sarajevo-Zenisa Vadisi'ni, Vrbas Nehri'nin oluşturduğu Sdkopalyska ve Banya Luka Vadisi'ni, Una Nehri'nin ortasında geçen Bihaç Vadisi'ni, Spreça akarsuyunun oluşturduğu Tuzla Vadisi ile Neretva Nehri'nin oluşturduğu Mostar Vadisi'ni örnek olarak gösterebiliriz.(Harita 5)

Bosna-Hersek'in Dinarid dağ sisteminin içerisinde önemli bir yere sahip olan oluşumlardan biri de karstik şekillerdir. Sözünü ettiğimiz yeryüzü şekilleri Dinarid dağ sisteminin birer parçasıdır. (Harita 6)

Harita 4 : Rölyef ve Tektonik Yapısı Haritası

Harita 5 : Bosna-Hersek'in Jeomorfoloji Haritası

Harita 6 : Bosna-Hersek Rolyefinin Yapısı

Daha önce söylediğimiz gibi Dinarid dağ kütlesi bir çok akarsu vadisiyle yarılmış durumdadır. Bu vadilerde yer alan akarsuların bir kısmı kuzeye-Sava Nehri'ne doğru, diğer kısmı ise güneye Adriyatik Denizi'ne doğru akmaktadır. Akarsu vadileri görünüm itibariyle birbirlerinden farklıdırlar. Nitekim ülkenin kuzeyinde yer alan Peripanonya adını taşıyan bölgedeki geniş ve sığ akarsu vadilerine karşın, dağlık alanlarda dar ve derin vadiler yer almaktadır. Dağlık alanlarda akarsuların oluşturduğu vadiler birbirlerinden dar boğazlarla ayrılmaktadır. (Harita 5)

Ülkenin yerşekilleri, akarsu vadileri sebebiyle karmaşık bir görünüm sergilemektedir. Burada bir çok akarsu, yüksek dağ kütlelerini yarararak kanyon ve boğazların oluşmasına neden olmuştur. En çok kanyona sahip olan nehirler ise Neretva, Grabovisa, Drejanka ve Rakitnisa akarsularıdır. Bu kanyonların bazılarının derinliği 1500 metreyi bulmaktadır. Ülkede en büyük boğazlara sahip olan akarsular Drina ve Neretva akarsularıdır. Ülkenin en önemli ulaşım yolları uzun ve geniş akarsu vadilerinden geçirilmiştir.

Bosna-Hersek rölyefinin şekillenmesinde karstik oluşumların çok büyük önemi vardır. Burada karbonatlı kayaçların, özellikle kireç taşı ve dolomit gibi kayaçların bulunduğu yerlerde bu oluşumları görebiliriz. Bu nedenle ülkenin bazı yerlerinde yer altı ve yer üstü karstik şekillere rastlamak mümkündür. Karstik polyeler yer üstü karstik şekillerin en yaygın olanıdır. Ülkedeki karstik polyelerin en önemlileri Livansko, Kupreško, Popovo, Gatačko ve Nevesinjsko'dur. Yer altı karstik şekilleri içerisinde ise mağara ve uvalalar önemli bir yere sahiptir.(Harita 5) Popovo polyesinde bulunan Vyetrenisa Mağarası ülkedeki yer altı karstik şekillerin en önemli örneğidir. Mağaranın uzunluğu 8 km'dir. Bunun yanısıra Foça yakınlarında Glavičanska mağarası, Prača vadisindeki Mračna mağarası ve Sarajevo-Olovo yolunun üzerinde bulunan Biyambarska mağarası karstik şekillerin en güzel örneklerini oluşturmaktadır. Vyetrenica Mağarası ve Biyambarska Mağarası ziyaretçilere açıktır.

2- Ova Alanı

Yukarıda bahsettiğimiz dağlar ve onların arasındaki depresyon alanları içinde yer alan akarsular, getirdikleri malzemeyi biriktirerek, tarım için uygun ve elverişli alüvyal toprakları oluşturmuşlardır.

Ülkenin kuzeyinde yer alan Sava Nehri ve kollarının oluşturduğu geniş ovalık alana Peripanoniya Ovası adı verilmektedir. Peripanonya Ovası büyük bir bölümüyle Sırbistan ve Macaristan'da yer alan Panonya Ovası'nın bir parçasıdır (Harita 4). Akarsuların getirerek biriktirdiği alüvyonlarla kaplı olan bu ovalık alan tarım için çok uygundur. Bu ovalık alanlar arasında yer alan Liyevie polye, İvinskyo polye ve Şamaçko polye de tarıma elverişli depresyon alanlarını oluşturmaktadır. Ortalama yüksekliği 100 metre civarında olan Semberiya ovası ülkenin en düzgün ve tarıma en elverişli ovasıdır. Semberiya Ovası güney taraftan Mayevisa Dağı'yla çevrilmektedir. Sava Nehri'nin güneyinde yer alan Semberya Ovası çoğu zaman Panoniya Ovası'nın bir parçası olarak gösterilmektedir. (Harita 4)

Peripanoniya'nın düzlükleri arasında birkaç küçük dağ ve tepelik alan yükselmektedir. Bunlar: Maydanska Dağı, Kozara, Prosara, Motayisa, Trebovas, Ozren ve Meyevisa dağlarıdır. Bu dağlık alanlar Peripanoniya Ovası'na hafif bir tepelik görünümü kazandırmaktadır. Bu ovalık alan güneye doğru alçalarak yerini çukur alanlara bırakmaktadır. Daha önce de söylediğimiz gibi, Dinarid dağ sistemi içerisinde birçok vadi ve çukur alanlar yer alır. Vrbas, Bosna ve Drina nehirlerinin oluşturduğu bu geniş vadilere örnek olarak Skopalyska Vadisi, Yayaçka Vadisi, Sarayevo-Zenisa ve Podrinyaska vadilerini gösterebiliriz. Bu vadiler arasında Sarayevo-Zenisa Vadisi önemli bir yere sahiptir. Tektonik olaylar sonucunda oluşan bu çukur alan 990 kilometrekarelik bir alanla Dinarid dağ sisteminde en büyük çukur alanı oluşturmaktadır (Harita 4 ve Harita 5).

Dinarid bölgesinin merkezindeki Sarayevo-Zenisa çukuru, aynı zamanda ülkenin en önemli transit yollarının kesiştiği alanda bulunmaktadır. Ülkenin en yoğun nüfusa sahip bölgesi de burasıdır.

3- Karstik Şekiller

Bila ve polyeler Dinarid dağlarında geniş yer kaplayan karstik şekillerdir. 'Bila' birbirlerinden karstik polyelerle ayrılmış olup tepeleri sivri olmayan ve aynı hizada yer alan dağlar için kullanılan bir terimdir. Bunlar kuzeybatıdan güneydoğuya doğru bir sıra halinde uzamaktadırlar. Bu uzantı Grmeç Dağı'ndan başlayarak, Klekovaça, Şatora, Dinara, Cincara, Vitoroga, Raduşa, Vrana, Çvrnsisa ve Çabulya Dağı'na kadar uzanmaktadır. Sözü ettiğimiz dağlar arasında Çvrnsisa Dağı en yüksek olanıdır. Çvrnsisa Dağı aynı zamanda ülkedeki en büyük dağlar arasında yer almaktadır. Pločno tepesi 2226 metre yüksekliktedir. Dağın yamaçları Neretva Nehri'nin kolları tarafından yarılmış durumdadır. Neretva Nehri'nin kolları dağın bazı yerlerinde büyük kanyonlar (1200 metre derinliğe kadar) oluşturmuştur. Çvrnsisa ve Vran dağları arasında geniş bir alan kaplayan İvan-dolas karstik vadisinde Blidinye Gölü yer almaktadır (Harita 6).

Daha önce de söylendiği gibi 'bila'lar birbirlerinden karstik polyelerle ayrılmış durumdadır. Bu karstik polyelere: Grahovsko, Livanysko, Glamočko, Duvanysko ve Kupreško polyelerini örnek verebiliriz. Livanysko polye, Dinarid sisteminde yer alan en büyük karstik polyedir. 405 km² yüz ölçümüne sahip olan Livanysko polye dünyanın en büyük karstik polyelerinden biridir. Livanysko polyesi Kameşnisa, Tuşnise, Goliye ve Satretine dağları arasında bulunmaktadır. Karstik polyenin uzunluğu 64 km, ortalama genişliği ise 6 km'dir. Polyenin güneydoğu kısmı Buško yapay gölünün suları altında kalmıştır. Eskiden 1972 yılına kadar burada doğal bataklık bulunuyordu. Livanysko polye yer altı suları bakımından da zengindir. Bunlardan en önemlileri Plovuia, Sturba, Bistrisa ve Jaruga yer altı sularıdır. (Harita 4)

4- Plato Alanı

Dağlık Hersegovina'da yer alan, Bileçe depresyonu ile Viduše ve Snyejnisa dağlarıyla çevrilen alan bir plato görünümüne sahiptir. Tipik karstik özelliklere sahip olan bu plato alanı tarım ve ekonomik bakımından elverişli alan değildir. Aynı zamanda burada bir çok küçük karstik polyeye rastlamak mümkündür. Bunlar Gatačko, Nevesinjsko, Dabarsko ve Fatničko polyeleridir (Harita 6).

Gatačko polyesi 940 metre yükseklikte bulunan ve bu bölgede yer alan en büyük polyedir. Dinarid'lerin bir uzantısını oluşturan Gatačko polyesinin yüz ölçümü 60 km²'dir. Polye Bjelašnica, Troglava ve Lebršnik dağları arasında yer almaktadır. Polyenin içinden Mušnica ve Gračanica yer altı suları akmaktadır. Polye aynı zamanda kömür bakımından zengindir. Buradan elde edilen kömür Gacko'da bulunan termik santralin çalıştırılmasında kullanılmaktadır.

Alçak Hersegovina'da yer alan Popovo polyesi Dinarid'lerin en büyük ve en alçak karstik polyeleri arasında yer almaktadır. Yüz ölçümü 185 km², derinliği ise 230 metredir. Popovo polyesi içinde ülkenin ve dünyanın en uzun kripto depresyon olan Trebišnyisa yer almaktadır. Polyenin kuzeybatısında Vyetrenisa mağarası bulunmaktadır. Bu mağara ülkede en çok araştırılmış olan mağaradır. Mağaradaki kanalların uzunluğu 8 km'dir. Mağara zengin aksesuarları ile bilinmektedir. Vjetrenisa mağarasında uzunluğu 225 metre, genişliği 45 metre ve derinliği 3 metre olan bir göl bulunmaktadır. (Harita 5).

B) İKLİM

Bosna-Hersek'in iklimi üzerinde etkili olan bir çok faktör bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri coğrafi konumu, genişliği, yer yüzü şekilleri ve ılıman Akdeniz'e yakınlığıdır. Bu yüzden Bosna-Hersek klimatolojik özellikleri bakımından çok renkli bir özelliğe sahiptir. Bosna-Hersek iklim bakımından bir geçiş bölgesi özelliğini taşımaktadır. Şöyle ki, burada hem Akdeniz, hem de karasal iklimin etkisi hissedilmektedir.

Bu yüzden ÷lkede bir çok iklim özelliklerini bir arada görmemiz mümkündür (Harita 7)

Bütün bu özellikleri göz önünde bulunduracak olursak, ÷lkede iki ana iklim bölgesinin hakim olduğunu görülür. Bunlar Kuzey ve Güney iklim bölgeleridir. Güney iklim bölgesinde tipik Akdeniz ikliminin etkisi hissedilmektedir. Şöyle ki burada yazlar çok sıcaktır, kışın ise ılıman bir hava hakimdir. Ayrıca yıl içinde sıcaklık ve yağış farkı çok azdır.

Kuzey bölgesinde ise karasal iklim özelliklerinin hakim olduğunu görebiliriz. Burada kışlar güneye nazaran daha sert, yazlar ise daha sıcak geçer. Kuzey bölgesinde yıllık sıcaklık ve yağış miktarları arasındaki farklar çok yüksektir.

Ülkede hakim olan bu iki iklim tipi arasında geçiş özelliklerine sahip bir iklim tipi ortaya çıkmaktadır. Sözüünü ettiğimiz bu alan yüksek dağlık alanları, onların arasında bulunan depresyon alanlarını ve platoları içermektedir. Bu tür alanlarda kışlar daha soğuk, yazlar ise daha serin geçmekle beraber yıl boyunca yağın yağışların daha fazla ve daha düzgün olduğu tespit edilmiştir. Görüldüğü gibi bu alanlarda tipik dağ iklimi hüküm sürmektedir(Harita 7).

1- Sıcaklık

Akdeniz ikliminin etkili olduğu bölgelerde ortalama Ocak ayı sıcaklık değerleri hep 0°C'nin üstünde gözlenmektedir. Örnek verecek olursak Mostar'da Ocak ayı ortalama sıcaklığı 4,6°C, Stos'ta 4,3°C ve Lyubuşkom'da 4,7°C'dir. Bu yerlerde yazın Adriyatik Denizi'nin etkisi hemen hemen hiç hissedilmemektedir. Böylece Mostar'da yazın sıcaklık değerleri Hvar Adası'ndaki sıcaklık değerlerinden daha yüksektir. Bu bölgede maksimum sıcaklık değeri 45°C'dir. Mutlak minimum sıcaklık değeri ise -17°C'dir (Harita 8).

Harita 7 : Bosna-Hersek'in İklim Haritası

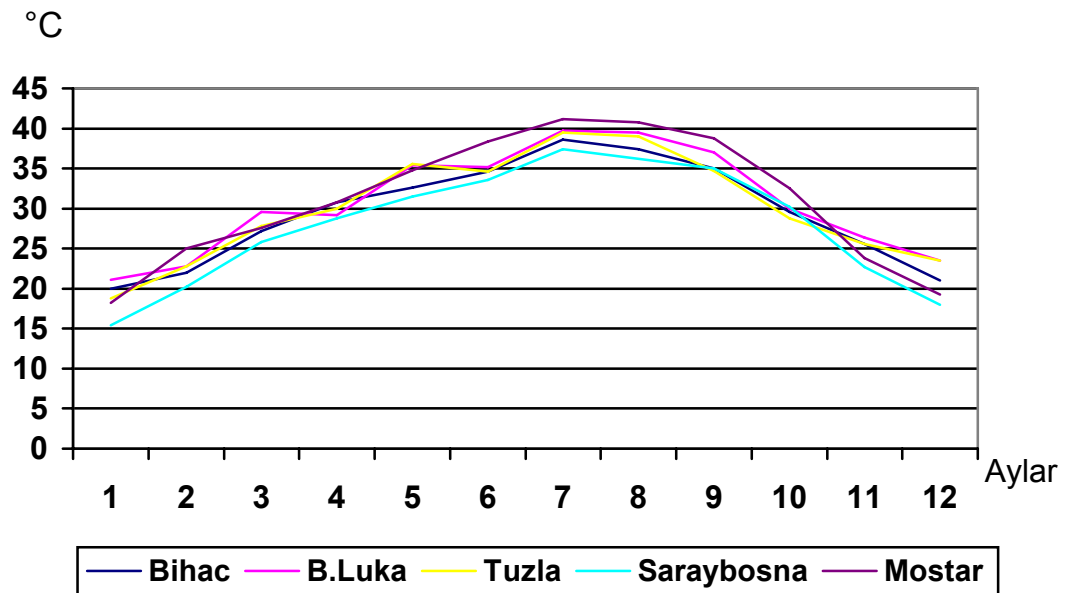
Harita 8 : Bosna-Hersek'in Sıcaklık Haritası

Kuzeye doğru gidildiğinde sıcaklık değerlerinde yavaş yavaş bir düşüş gözlenmektedir. Yükseltinin artmasına ve denizden uzaklaşılmasına paralel olarak sıcaklık düşmektedir. 600 m. yükseklikteki yerlerde Ocak ayında sıcaklık değerleri 0°C'nin üstünde iken, yazın sıcaklık 20°C'yi geçmektedir. İçeriye doğru gittikçe sıcaklık değerlerinde azalma görülmektedir.

Bosna-Hersek'in sıcaklık haritası incelendiği zaman güneyde özellikle Akdeniz ikliminin hakim olduğu Neretva ve Trebinje çevresinde, ülke genelinin en yüksek sıcaklık değerlerinin olduğunu görebiliriz. Buralarda yıllık ortalama sıcaklık değerleri 16°C üzerinde görülmektedir (Harita8). Haritadan da görüldüğü gibi deniz etkisinin içerilere doğru gittikçe azalması ve aynı zamanda yükseltinin de artması nedeniyle ülkenin kuzeyine doğru yıllık ortalama sıcaklık değerleri azalmaktadır. Şöyle ki Mostar'da yıllık ortalama sıcaklık değeri 16°C iken, Saraybosna'da 13°C, Tuzla'da 12°C ve Bosanski Novi'de ise 11°C görülmektedir(Harita 8).

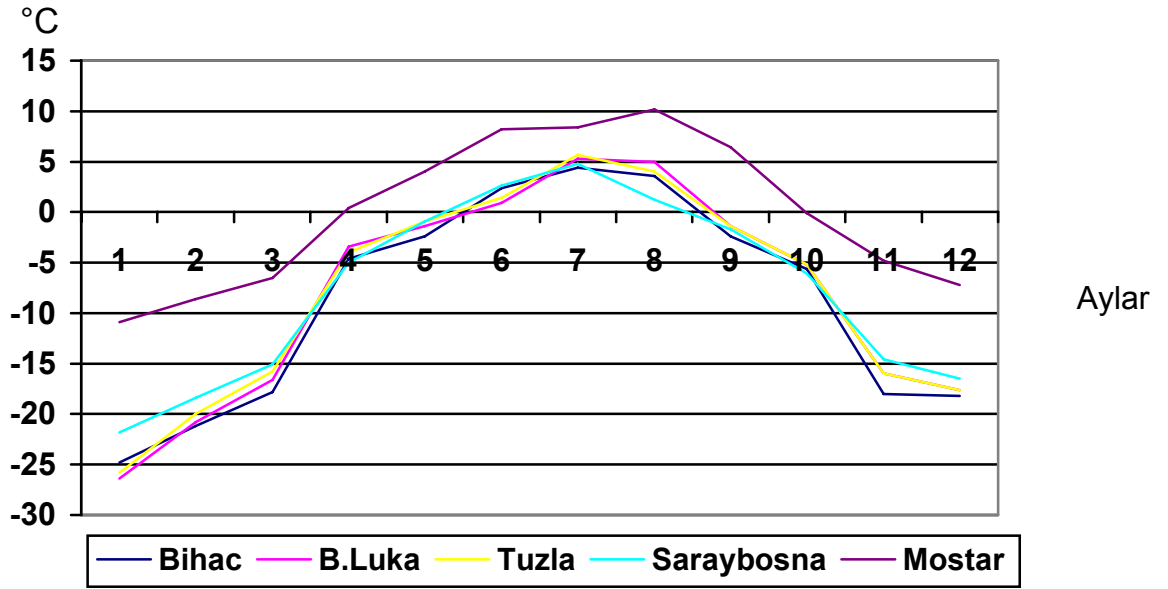
Ülkede ocak ayı ortalama sıcaklık değerleri -1°C ile 6°C arasında, Haziran ayı ortalama sıcaklık değerleri ise 20° ile 25°C arasında değişmektedir. Bazı yerlerde mutlak maksimum sıcaklık değerleri şöyledir: Bihaç 38,6°C, Tuzla 39,5°C, Saraybosna 37,4°C ve Mostar'da 41,2°C'. (Grafik 1)

Grafik 1: Mutlak Max. Sıcaklık Değerleri

Aynı yerlerde mutlak minimum sıcaklık değerleri ise şöyledir: Bihaç - 24,8°C, Tuzla -25,8°C, Saraybosna -21,8°C, Banya Luka -26,5°C ve Mostar -10,9°C.(Grafik 2)

Grafik 2: Mutlak Min. Sıcaklık Değerleri

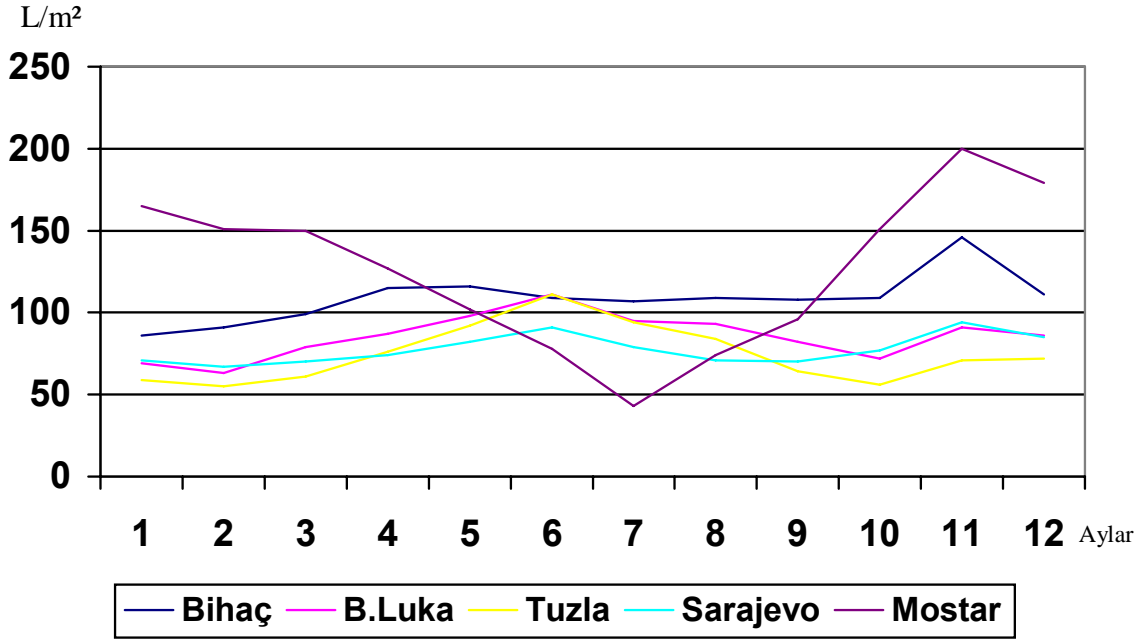
Şimdiye kadar ülkede en yüksek sıcaklık değeri 46,2°C (31.07.1901) Mostar'da, en düşük sıcaklık değeri ise -43,5°C (24.01. 1963) İğman Dağı'nın Mrazište mevkiinde kaydedilmiştir. (Harita 8)

2- Yağış

Ülkenin kuzeyinde ılıman karasal iklimin hüküm sürdüğü yerlerde yağışların yıl boyunca dağılışını izleyecek olursak, genelde düzgün rejimli bir özelliğe sahip olduğunu görmekteyiz. Yıllık yağış değerleri batıda 1500 mm.'ye ulaşırken doğuda 700 mm.'ye kadar düşmektedir. Bosna-Hersek'in en kurak olan bölgesi Semberiya ile Drina Nehri vadisidir. Burada yağışlar en çok Mayıs ve Haziran aylarında düşmektedir.

Saray-Bosna çevresinde yani ılıman dağ ikliminin hakim olduğu bölgelerde yıllık yağış miktarı 750 ile 1000 mm. arasındadır. Bu bölgede yağışlar daha düzenli bir özelliğe sahiptir. Burada yaz aylarında daha fazla yağış görülmektedir (Grafik 3)

Grafik 3: Yıllık Ortalama Yağış Miktarı

Ülkede karasal iklimin hakim olduğu bölgelerde yağışların daha çok yaz aylarında düştüğü görülür. Diğer aylar ise nisbeten kurak geçmektedir. Bunlara Tuzla ve Banya Luka'yı örnek olarak gösterebiliriz. Buralara yaz aylarında ortalama 100-120 l/m² yağış düşerken, kış aylarında ise bu miktar 50-100 l/m² arasında değişmektedir.

1000-1700 metre yükseklikte olan dağlık alanlarda yıllık ortalama yağış miktarı 1200 mm.'dir. Ülkede 1700 metreden daha yüksek olan alanlarda ise yağışlar her dönemde düzenli ve yüksek miktarda görülür.

Karstik polyelerin yıllık yağış miktarının 1100 ile 1800 mm. olduğu bu bölgede yağışlar en çok sonbahar ve kış döneminde görülmektedir. Özellikle Akdeniz ikliminin hakim olduğu Mostar ve çevresinde yağışların daha çok kış aylarında arttığı gözlemlenmiştir. Buna karşılık yaz aylarında yağışlar en düşük seviyelere geriler(Grafik 3).

Adriyatik Denizi'ne yakın olan yerlerde yağış rejiminin çok düzensiz olduğu görülmektedir. Fakat yine de kıyıya yakın olan ve Akdeniz ikliminin etkili olduğu yerlerde yıllık ortalama yağış miktarı artmaktadır. Yıllık yağış değerleri Nevesinje ve çevresinde 1750 mm.'ye ulaşırken Jablanisa'da bu değer 2000 mm.'ye kadar ulaşmaktadır. Aynı zamanda 25. 08. 1969 yılında Jablanisa'da 11 saat içinde 340 l/m² yağışın düştüğü kaydedilmiştir.

Sonuç olarak Akdeniz ikliminin etkili olduğu bölgelerde yağışların en fazla sonbahar ve kış aylarında, en az ise yaz aylarında düştüğü söylenebilir. Burada 3 ile 5 ay arasında bir kuraklık dönemi yaşanır. En kurak ay olan Ağustos ayında ortalama yağış miktarı 30 ile 50 mm'dir.

Daha çok ülkenin kuzeyinde görülen ılıman karasal iklimin etkili olduğu yerlerde kar örtüsünün yerde kalma süresi 1,5 ay olurken, Saraybosna ve ona yakın yerlerde ise bu süre ortalama olarak 2 ay civarındadır. Ülkenin denize yakın olan yerlerindeyse çok nadir kar yağar.

Harita 9 : Bosna-Hersek'in Yağış Haritası

3- Rüzgarlar

Bosna-Hersek iklimini etkileyen diğer faktörlerden biri de rüzgarlardır. Rüzgarlar genellikle kuzey, kuzey-batı ve güney batı istikametindedir. Denize yakın olan yerlerde güney yönlü yerel rüzgarlar etkilidir. En sakin ay Ekim ayı, en rüzgarlı ay ise Şubat ayıdır. Karasal iklimin etkili olduğu iç bölgelerde yılda 60 gün rüzgarlı geçer. Denize yakın fakat yine de içerde kalan yerlerde özellikle kışın fırtınanın etkisi hissedilmektedir. Ülkenin kuzeyinde daha çok kuzey yönlü rüzgarlar etkilidir.

4- Başlıca İklim Tipleri

Bosna-Hersek'in iklimi üç ana iklim tipinin özelliğini taşımaktadır. Bunlar; Akdeniz iklimi, dağ iklimi ve ılıman karasal iklimdir. Bu ana iklim tipleri arasında, geçiş özelliği gösteren iklim tipleri de bulunmaktadır (Harita 7).

Akdeniz İklimi

Tipik Akdeniz ikliminin özellikleri Neretva Nehri'nin aşağı kesiminde ve onu kuşatan Ljubusko polye, İmitsko-bekiysko polye, Mostar ve Stolas gibi karstik polyelerde ortaya çıkmaktadır. Akdeniz iklim özelliklerinin Hersegovina bölgesinin aşağı kesimlerinde görülmesinin nedeni ise yeryüzü şekilleridir. Buradaki yeryüzü şekilleri güneyden gelen Akdeniz ikliminin içerilere kadar etki etmesine olanak sağlamaktadır. Burada kışın Adriyatik Denizi'nden gelen sıcak hava kütlesi etkili olmakta ve kış sıcaklıkları normal değerlerin bir hayli üstünde seyretmektedir. Böylece Mostar'da Ocak ayı ortalama sıcaklık değeri 4,6°C, Stolas'ta 4,3°C, Ljubuşkom'da 4,7°C'dir (Harita 8). Yazın ise Adriyatik Denizi'nin iklim üzerindeki etkisi azalmaktadır. Mostar'daki yaz sıcaklık değerleri Hvar Adası'ndan daha yüksektir. Bulutluluğun kıyıya nazaran daha yüksek olmasına rağmen, gökyüzü genellikle açık olup, yazları sıcak ve kurak bir hava haki olmaktadır. Bunun sebebi ise karstik kayaların fazlasıyla ısınması ve hava sıcaklığını arttırmasıdır. Bu nedenle yazın maksimum sıcaklık değerleri 45°C'ye kadar çıkmaktadır.

Akdeniz ikliminin bir geçiş tipi olarak Adriyatik iklimini gösterebiliriz. Bu iklim zellikleri Bosna-Hersek'in denize yakın olan yerlerinde ve Hersegovina'nın aşağı kesimlerinde hüküm sürmektedir. Bosna-Hersek'in toplam kıyı uzunluğu 24 km'dir. Bu iklim tipi Neretva vadisi boyunca ve Mostar Şehrine kadar hissedilmektedir. Adriyatik iklimi Akdeniz ikliminin tüm özelliklerini taŐımaz. Çünkü Adriyatik Denizi karaya doğru iyice sokulduğu için burada karasal iklimin etkisi de hissedilir. Bu iklimin tipik özellikleri yazlarının sıcak ve kurak, kışlarının ise ılıman oluşudur. Yazın ortalama sıcaklık değerleri 24-27°C, kışın ise 5-7°C civarında seyrederek. Yıllık ortalama sıcaklık değerleri ise 14 ile 16°C arasında değişmektedir (Harita 8) . Yıllık sıcaklık farkları genelde 20°C'nin altındadır. Hersegovina'nın aşağı kesimleri daha soğuk olmakla beraber maksimum sıcaklık değerleri burada 45°C'nin üzerindedir. Mostar Şehrinde yapılan bir lmde 46,5°C maksimum sıcaklık değeri kaydedilmiştir. Neum'da ve kıyı kesiminde sıcaklıklar hiçbir zaman 40°C'nin üzerinde görülmemiŐtir. Burada minimum sıcaklık değerleri -10°C'ye kadar düşmektedir.

Bu iklimin etkili olduğu bölgelerde yağış rejiminin çok düzensiz olduğu görülmektedir. Yağışlar en fazla sonbahar ve kış aylarında, en az ise yaz aylarında düşmektedir. 3 ile 5 ay arasında bir kuraklık dönemi yaşanır. En kurak dönem olan Ağustos ayında ortalama yağış miktarı 40 mm'dir. Bu iklimin görüldüğü yerlerde kar çok nadiren yağar. Yıllık ortalama yağış miktarı 1500 mm.'dir (Harita 9). aplyina'daki iklim, bu iklimin en tipik örneğini oluŐurmaktadır.

ılıman karasal iklim:

Bu iklim tipi Bosna Nehri'nin kuzeyinde, yani Posavina ve Semberiya bölgelerinde hüküm sürmektedir. Yazlar sıcak, kışları ise genelde ılıman bir görünüm sergiler. Temmuz ayı ortalama sıcaklık değerleri her yerde 20-22°C arasındadır (Harita 8). En soğuk geçen Ocak ayında sıcaklık ortalaması -2°C 'ye düşmektedir. Yıllık sıcaklık farkı 23°C civarındadır. Bu verilerden yola çıkarak burada karasal

iklimin etkili olduğunu görebiliriz. Ortalama yıllık sıcaklık değerleri 10°C'nin üstündedir. Bahar ve sonbahar aylarındaki iklim özellikleri birbirine benzemektedir. Ilıman karasal iklimin hakim olduğu en sıcak yer Semberiya'da, en soğuk yer ise batı Posavina'da bulunmaktadır.

Yazın sıcaklık değerleri oldukça artabilir ve en yüksek değerlerine ulaşır 40°C'nin üstüne çıkabilir. Kışın mutlak sıcaklık değerleri -35°C'ye kadar düşebilmektedir.

Yağışın yıl boyunca dağılışını izleyecek olursak, genelde düzgün rejimli bir özelliğe sahip olduğunu görürüz. Yıllık yağış değerleri batıda 1500 mm.'ye ulaşırken, doğuda 700 mm.'ye kadar düşmektedir(Harita 9). Bosna-Hersek'in en kurak olan bölgesi Semberiya ile Drina Nehri vadisidir. Burada yağışlar en çok Mayıs ve Haziran aylarında etkili olur.

Kar örtüsü 1,5 ay kadar yerde kalır. Rüzgarlar çok zayıf ve nadirdir. En etkili olanları kuzey rüzgarlarıdır. Bu iklimin en tipik örneğini Banya Luka şehri civarında görmek mümkündür.

Ilıman karasal iklimin geçiş özelliklerine sahip olan Ilıman Adriyatik iklim tipi, daha çok içeri kısımlardaki Neretva vadisinden Konyis şehrine kadar olan bölgede hissedilmektedir. Yazları daha sıcak (Temmuz ayı ortalama sıcaklığı 23°C), kışları ise daha soğuk (Ocak ayı ortalama sıcaklığı 0-5°C) geçen bu iklimde yıllık ortalama sıcaklık değerleri 18-20°C arasındadır. Minimum sıcaklık değeri -15°C, maksimum sıcaklık değeri ise 40°C'dir. Burada yağışlar düzensiz olmasına rağmen yıllık ortalama yağış miktarı 2000 mm. civarındadır (Harita 9). Yazları fazla kurak değildir ve en kurak olan Ağustos ayında dahi 40 ile 50 mm. yağış görülür. Konyis şehri civarında bu iklimin tipik görünümüne rastlanır.

Dağ iklimi

Dağlar arasında olan depresyon alanlarında ve tepelik alanlarda tipik dağ ikliminden ve kuzeydeki ılıman karasal ikliminden farklı olarak bambaşka bir iklim tipi hissedilmektedir (Harita 7). Burada kışlar ılıman karasal iklime göre daha soğuk (-2 -4°C) ve daha uzun sürmektedir.

Kışlar genelde rüzgarsız geçmektedir. Yazlar ise ılıman(18-20°C) ve kısa sürer. Burada maksimum yıllık sıcaklık değeri 40°C'yi geçmemekte, minimum sıcaklık değeri ise -30°C civarındadır. Bu iklimin en karakteristik görünümüne sahne olan bölge İgman dağı ve civarındadır.

Yıllık sıcaklık farkları 20-24°C arasında değişmekte ama bazı istisnalarda bu rakamlar daha yüksek olabilmektedir. Ortalama yıllık sıcaklık değerleri 10°C 'nin altındadır(Harita 8). Burada sonbahar ayları ilkbahar aylarından daha sıcak geçer.

Dağ tip iklimi içerisinde geçiş özellikleri gösteren ön dağ iklim tipinin hakim olduğu bölgelerde yıllık yağış miktarı 750-1000 mm. arasındadır. Yağışlar daha düzenli bir özelliğe sahiptir. Kar örtüsünün yerde kalma süresi ortalama olarak 2 ay kadar sürmektedir. Saray-Bosna şehrinde görülen iklim koşulları bu tip iklime örnek olarak verilebilir.

Karstik polyelerin iklimi de geçiş özellikleri gösteren dağ tipi bir iklimidir.

Bosna-Hersek'teki karstik polyeler özel bir iklim özelliğine sahiptirler. (1000 m. yüksekliği aşan karstik polyelerde dağ iklim tipi hüküm sürmektedir). Kışın bu polyelere dağlardan devamlı olarak soğuk hava inmektedir. Buna rağmen kışlar çok soğuk geçmemektedir. (-1-2°C). Polyelerin yüksekliğine rağmen Adriyatik denizinin ılıman etkisi kışların nispeten daha sıcak geçmesine neden olmaktadır. Yazlar ılıman (18-20°C) geçmektedir ve aşırı sıcaklar çok nadir görülür. Yıllık sıcaklık farkları 20°C civarındadır. Ortalama yıllık sıcaklık değerleri ise 8-10°C arasındadır (Harita 8). Mutlak minimum sıcaklık değerleri -27°C, mutlak maksimum sıcaklık değerleri ise 35°C civarındadır. Yıllık yağış miktarınının 1100-1800 mm. olduğu bu bölgede yağışlar en çok sonbahar ve kış döneminde görülmektedir (Harita 9). Polyelerde kışın kuzey

yönden esen soğuk rüzgarlar etkili olmaktadır. Bu tip iklimin yaşandığı bölgelere tipik bir örnek Livno şehridir.

Ülkede 1700 m.'den daha yüksek olan alanlarda Alp iklim tipi hakimdir. Bu iklimin en tipik özelliği kışları uzun ve çok soğuk, aynı zamanda bol karlıdır. Ortalama sıcaklığı en az altı ay 0°C'nin altındadır. Ocak ayı ortalama sıcaklığı da -6°C'nin altında gezer. Yazları ise kısa ve soğuk geçmektedir. En sıcak dönem olan Temmuz ayında ortalama sıcaklık değerleri 10°C'nin altında görülmektedir. Ortalama yıllık sıcaklık farkları 20°C civarındadır. Yıllık ortalama sıcaklık değerleri 5°C'nin altındadır (Harita8). Yağışlar her dönemde düzenli ve yüksek miktardadır. Bu iklimin hüküm sürdüğü bölgelere örnek olarak Byelaşnisa Dağı (2067 m.) ve civarı verilebilir.

C) HİDROGRAFYA

Bosna-Hersek'in akarsuları Karadeniz ve Adriyatik havzalarına akmaktadır. Karadeniz havzasına suları boşaltan en önemli akarsu Sava Nehri'dir. Aynı zamanda ülkenin hemen hemen bütün büyük akarsuları Sava Nehri'ne dökülmektedir. Sularını Adriyatik Denizi'ne gönderen tek nehir ise Neretva Nehri'dir (Harita 10)

Ülkenin geniş bir kısmını kapsayan Dinarid dağ kütlesi yer altı suları ve kaynakları bakımından oldukça zengindir. Bu dağ masifinden sular ya kuzeye ya da güneye doğru akmaktadır. Kuzey yönüne doğru giden sular Sava Nehri'ne karışarak Karadeniz havzasına, güneye doğru giden sular ise Adriyatik havzasına akmaktadır. Böylece Dinarid dağ masifinin bu iki havzayı birbirinden ayıran bölümü bir sınır olarak kabul edilmektedir. Yalnız Dinarid'lerin karstik özellik göstermesi bu sınırın tam olarak nereden geçtiğinin tespit edilmesinde bir hayli güçlük çıkarmaktadır.

Karadeniz su havzası kapladığı alan bakımından, Adriyatik su havzasından daha büyüktür. Karadeniz havzası Bosna-Hersek'in yüz ölçümünün 35 700 km²'sini, yani ülke topraklarının %70'ni kaplamaktadır. Adriyatik havzasının kapladığı alan ise ülke yüz ölçümünün 12 410 km²'si yani %30'udur. Bu havzanın en önemli akarsuyu Neretva Nehri'dir (Harita 10).

Bosna–Hersek topraklarına yıllık ortalama 61,5 milyar m³ yağış düşmekte ve bunun 43 milyar m³'ü akarsulara karışmaktadır. Bosna-Hersek'in bütün topraklarından saniyede ortalama 1200 m³ su akmaktadır. Bunun 700 m³/sn'si Sava Nehrine, 500 m³/sn'si ise Adriyatik Denizi'ne gider. Bu rakamlara baktığımızda Bosna-Hersek'in su potansiyeli bakımından fakir bir ülke olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Bosna-Hersek akarsularının çoğu nival-pluvyal rejime sahiptir ve genelde tüm nehirlerde en yüksek su seviyesi ilkbaharda özellikle de Nisan ayında görülür.

Harita 10 : Bosna-Hersek'in Akarsu Havzaları Haritası

1- Akarsular

Bosna-Hersek'in başlıca akarsuları: Sava, Una, Vrbas, Bosna, Drina, Neretva ve Trebişnyisa akarsularıdır (Harita 10).

Sava Nehri ülkenin kuzeyinde yer almaktadır. Bu nehir Bosna-Hersek'in Hırvatistan'la olan kuzey sınırını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Sava Nehri uluslararası bir nehirdir. Sava, Bosna-Hersek topraklarına Jasenovca adlı yerden 94 metre yükseklikten dahil olmakta ve Raçe adlı yerden 87 m yükseklikle ülkeyi terk etmektedir. Sava Nehri'nin toplam uzunluğu 945 km olup, Bosna-Hersek sınırları içerisindeki kısmı ise 317 km'yi bulur. Sava Nehri'nin başlıca kolları Drina, Una, Vrbas ve Bosna akarsularıdır. Nival-pluvyal rejime sahip olan Sava Nehri'nin rejim özelliği üzerinde kollarının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Sava Nehri'nin su seviyesi Aralık ayından Haziran ayına kadar olan dönemde yükselirken, Haziran ayından Ekim ayına kadar olan dönemde ise en alçak seviyesine ulaşmaktadır. Sava Nehri yıl içinde Bosna-Hersek topraklarından $940 \text{ m}^3/\text{sn}$ su almaktadır ve bu, akarsuyun ortalama yıllık akımının % 50'sini oluşturur.

Una Nehri havzası Bosna-Hersek'in batı ve kuzey-batı bölümünde bulunmaktadır (Harita 10). Una, Sava Nehri'nin batı koludur. Una Nehri'nin kaynağı ve bir kısmı Hırvatistan topraklarında bulunur. Una Nehri'nin kaynağı 520 m. yükseklikten başlarken, Sava Nehri'yle birleştiği yerde yükseltisi 94 m.'ye düşmektedir. Akarsuyun en yüksek su seviyesi Nisan, Ocak ve Kasım aylarında tespit edilmiş; en düşük su seviyesi ise yaz aylarında ve Ekim ayında kaydedilmiştir. Una Nehri'nin yatağında bir çok çağlayan ve şelale bulunmaktadır. Una Nehri'nin en ünlü çağlayanları Martinbrod ve Ştrbački Buk'tur. Una Nehri'nin ortalama yıllık akımı Bosanski Novi çevresinde $220 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'dir.

Vrbas Nehri tıpkı Una Nehri'nde olduğu gibi asimetric bir su havzasına sahiptir (Harita 10). Bu nehir kaynağını 1780 m. yükseklikte olan Zec Dağı'ndan almaktadır. Uzunluğu 192 km olan nehri Srpca yakınlarında 93 metre yükseklikten Sava nehrine dökülmektedir. Vrbas

Nehri en yüksek su seviyesine kış ve ilkbaharda ulaşmaktadır. Vrbas akarsuyunun en önemli kolları: Vrbanya, Pliva ve Ugar akarsularıdır. Vrbas Nehri üzerinde iki tane, 'Yayse II' ve 'Boças' hidroelektrik santralleri kurulmuştur. Vrbas nehir vadisinde bir çok boğaz ve depresyonlar yer almaktadır. Bunlardan en önemlileri Skopaly, Yayse ve Banya Luka depresyonlarıdır. Bu depresyonlar birbirlerine dar vadilerle bağlanırlar (Fotoğraf 25). Vrbas Nehri'nin ortalama yıllık akımı Delibaşı Köyü civarında $110 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'dir.

Su havzası $10\,457 \text{ km}^2$ olan Bosna Nehri'nin uzunluğu ise 307 km 'dir. Una ve Vrbas nehirlerinde olduğu gibi, Bosna Nehri'nin de su havzası asimetrik şekildedir. Kaynağını İgman Dağı eteklerinde 492 m . yükseklikten almaktadır. Nehrin döküldüğü yerin yükseltisi ise 80 m metredir. Bosna Nehri'nin su havzasının tamamı ülke topraklarında bulunmaktadır. Nehrin önemli kolları Krivaya(101 km), Spreça(119 km) Laşva(50 km) ve Usora nehirleridir (Harita 10).

Bosna Nehri'nin ortalama akışı $16 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'dir. Akarsuyun minimum su seviyesi Eylül ayında, maksimum su seviyesi ise Mart ve Nisan aylarında kaydedilmektedir. Bosna Nehri'nin ortalama yıllık akımı Modriça civarında $206 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'dir.

Drina Nehri'nin su havzası $7\,240 \text{ km}^2$ dir. Ortalama akış $21 \text{ m}^3/\text{sn}$ veya $0,291 \text{ sn}/\text{km}^2$ 'dir. Drina Nehri, Bosna-Hersek topraklarında Şçepan Polye yakınlarında Piva ve Tara akarsularının birleşmesiyle oluşur (Harita 10). Drina Nehri, sularını Bosanska Raça yakınlarında Sava Nehri'ne boşaltmaktadır. Uzunluğu 364 km olan Drina Akarsuyu'nun büyük bölümü Bosna-Hersek'in doğu sınırında akmaktadır. Drina Nehri, Bosna-Hersek ile Birleşik Yugoslavya Cumhuriyeti arasında akarak bir sınır oluşturmaktadır. Drina Nehri'nin vadisi de tıpkı Sava ve Bosna akarsu vadileri gibi bir çok depresyon ve boğazdan meydana gelmiştir. En önemli kolları: Sutyeska, Bistrisa, Osanisa, Praça, Jepa, Drinyaça, Yanya, Çehotina ve Lim akarsularıdır.

Su seviyesindeki farklara baktığımızda Drina Nehri'nin bazı yerlerinde su seviyesinde büyük farklılıklar tespit edilmektedir. Şöyle ki,

kaynağını aldığı yerde su seviyesi 3 ile 5 m., Vişegrad civarında 8 m. ve Zvornik civarında ise 7m.'dir. Haziran ayından Ekim ayına kadar su seviyesi alçalırken, ilkbaharda özellikle Nisan ayında su seviyesi yükselmektedir. Burada ilkbaharda karların erimesiyle birlikte su seviyesinde büyük değişimler gözlenir. Akarsuyun yıllık ortalama akışı oldukça yüksektir: Kaynak kısmında 8,9 milyar m³, Vişegrad'da 10,45 milyar m³ ve ağızında 12,3 milyar m³'ü bulur.

Adriyatik havzası karstik oluşumlardan dolayı sular bakımından oldukça fakirdir. Neretva Nehri bu havzanın tek akarsuyudur (Harita 10). Neretva Nehri Metkoviça'dan denize kadar 20 km. boyunca Hırvatistan Cumhuriyeti topraklarında akmaktadır. Kaynağını Zelengora ve Leliya'dan alarak Adriyatik Denizi'ne doğru geniş bir delta oluşturur. Neretva Nehri çok zengin bir kola sahip değildir. Önemli kolları arasında Rakitnisa, Rama, Drejanka, Diva, Grabovisa, Buna, Bregama ve Trebijat bulunur. Neretva Nehri üzerinde bir çok hidroelektrik santrali kurulmuştur. Bunlara örnek olarak 'Yablanisa', 'Grabovisa', 'Salakovas' ve 'Mostar' hidroelektrik santrallerini gösterebiliriz. Ayrıca Nehrin Rama kolu üzerinde aynı adı taşıyan bir hidroelektrik santrali de bulunmaktadır.

Neretva Nehri'nin toplam uzunluğu 238 km.'dir. Bunun Bosna-Hersek topraklarındaki kısmı ise 218 km'ti bulur. Su toplama havzası 7 390 km² olan akarsuyun ortalama akışı 38m³/sn veya 0,91 sn/km²'dir. Neretva Nehri'nin maksimum su seviyesi Nisan ve Aralık aylarında görülürken, minimum su seviyesi ise Ağustos ayında gözlenmektedir.

2- Gller

Ülkedeki akarsulara nazaran büyük gllerin sayısı azdır. Bosna-Hersek'te doğal ve yapay gller mevcuttur. Yapay gller Vrbas, Drina, Trebişnyisa ve Neretva akarsuları üzerinde yapılmıştır.

Ülkedeki doğal gller karstik ve set glleridir. Erken oluşumlardan olan karstik glleri, genelde karstik alanlar üzerinde, daha doğrusu dolin ve uvalalarda oluşmuştur. Karstik gllerin büyük bir kısmı Zelengora'dadır. Bu gllerin en önemlileri Kotlaniç Gölü, Őtirin Gölü, Orlovaç Gölü ve Kladopolye Gölü'dr. Bunların yanı sıra Treskavisa'daki Veliko(Büyük) Gölü ve Crno(Kara) Gölü, Vranisa'daki Prokoř Gölü, Vran Dağı ve Ćvrnsisa arasında yer alan Blidinye Gölü ile Crvanya'daki Uloř Gölü de, karstik gller arasındadır (Harita 2).

En önemli ve en büyük set gl olan Konyic Şehri yakınlarında 397 m. yükseklikte yer alan Boraçko Gölü'dr. Temiz ve berrak suyu olan, doğa güzelliğiyle dikkat çeken bu glde çeşitli balık türleri vardır. Boraçko Gölü ve onun çevresinde bulunan Konyic Şehri burada yaşayan insanlar tarafından sayfiye yeri olarak değerlendirilmektedir.

Bosna-Hersek'in diğer önemli gllerinden biri de Pliva Glleri'dir. Pliva Glleri, set glleridir. 2 km² yüzölçüme sahip olan gln uzunluğu 3 km, en derin yeri ise 36 m'dir.

Buşko ve Hutovo glleri ise eski bataklıkların yerlerinde oluşturulmuşlardır. Her ikisi de son zamanlarda yapılmış olup, yapay gl niteliği taşımaktadırlar. Buşko Gölü 60 km² yüz ölçümü ile Bosna-Hersek'in en büyük gldr. Gln suları elektrik enerji üretimi için kullanılmaktadır.

Hutovo bataklığı Neretva vadisinde Ćaplyina yakınlarında bulunmaktadır. Daha önce bu bataklıkta Yukarı ve Aşağı Svitav glleri yer almaktaydı. Daha sonra enerji üretimi için bazı teknik gişimlerin gerçekleşmesiyle Aşağı gl, yapay bir gle dönüştürülmüştür. Gln suları 'Ćaplyina' hidroelektrik santralının çalıştırılmasında

kullanılmaktadır. Hutovo bataklığı ülkenin en büyük “kripto depresyonu’dur. Bataklık, sularını Krupa Deresi vasıtasıyla Neretva Nehri’ne göndermektedir. Hutovo bataklığı kuş cenneti olarak ilan edilmiştir. Aynı zamanda burada “yegulya” adlı özel bir balık türü de yaşamaktadır.

Yapay göllerin çoğu ülkedeki büyük akarsular üzerinde yapılmıştır. Örneğin Drina, Neretva, Vrbas, vs. gibi akarsular üzerine yapay göller inşa edilmiştir. Bu göllerin suları elektrik enerji üretiminde, sanayide ve diğer sanayi kollarında kullanılmaktadır. Drina Nehri üzerinde bulunan: Zvornik (Fotoğraf 24), Peruçaç ve Vişegrad göllerinin suları elektrik enerji üretiminde kullanılır. Elektrik enerji üretimi için yapılmış olan diğer göllere ise: Neretva Nehri üzerindeki Yablanisa, Grabovisa, Salakovas, Rama; Trebişnyisa üzerinde Bileça ve Trebinja ile Vrbas Nehri üzerindeki Boças göllerini örnek verebiliriz. Tuzla yakınlarında bulunan Modras yapay gölü ise sanayii açısından çok önemli bir göldür (Fotoğraf 17).

3- Yer Altı Suları ve Kaynakları

Bosna-Hersek topraklarında özellikle karstik alanlarda bir çok yer altı su kaynakları vardır. Trebişnyisa, Bosna-Hersek’in en büyük yer altı suyudur. Trebişnyisa’nın su toplama havzası 2 720 km², ortalama akışı ise 50 m³/sn’dir Trebişnyisa havzası ülkenin kayalık ve yağışlı bölgesinde bulunmaktadır. Karstik bir alanda yer alan Trebişnyisa havzası buradaki yer altı karstik oluşumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. (Harita 10). Genellikle ülkedeki depresyon alanları su geçiren tabakalardan oluşmuştur. Bu nedenle karstik alanlar yer altı suların oluşmasına müsaittirler. Posavina’da bulunan alüvyal alanlarda da bir çok yer altı su kaynağı tespit edilmiştir. Aynı durum Semberya, Brdsko, Şamačka posavina, Liyevas polye, Spreç vadisi, Priyedor polyesi ve Sarayevo polyesi için de geçerlidir. Bazen üst ve alt tabakaların yapmış olduğu baskıdan dolayı yer altı suları daha da derine inerek, suyu daha sıcak olarak çıkarmaktadır. Bu tür sular kimyasal birleşim bakımından da değişmektedir.

Ülkede diğ er bir kısım yer altı sularının oluşmasında kalker ve kısmen dolomit tabakalarının etkisi fazladır. Bu tür tabakalarda su, çatlaklarda birikerek mağara ve diğ er boşluklara gitmektedir. Eğ er suyu geçirmeyen bir tabaka yoksa bu sular çok derinlere inebilmektedir. Bu sular baskı altında olduğ undan her an bir akarsu yatağından, deniz veya gö l havzasından sıcak su olarak çıkabilir. Ülkedeki her karstik masifte böyle sularla karşılaşmak mümkündür. Bu sular ülke akarsularının beslenmesinde önemli bir yere sahiptirler.

Yer altı suların oluşmasında tektonik çatlakların rolü büyüktür. Tektonik çatlaklardan, kırılmış ve çatlamış magmatik kayalardan sızarak derinliklerde biriken bu tip yer altı suları, kuzeydoğ u Bosna'da yer almaktadır.

Yer altı suları termal ve mineral su kaynakları bakımından ülke için önemlidir Ülkede sıcak sulara daha çok volkanik kayalarda ve tektonik kırıklarda rastlamak mümkündür. Saray-Bosna'nın kuzey batısında yer alan Kiselyak bölgesinde bu tip mineral su kaynakları bulunmaktadır. Ülkedeki diğ er önemli mineral kaynaklara Kakany, Srednyi, Busovaça, Srebrenisa, Jepa gibi bir çok kaynağı örnek gösterebiliriz.

Saray-Bosna'da Ilıca adını taşıyan bir termal kaynak da bulunmaktadır. Adından da anlaşıldığı gibi sıcak su özelliğini taşıyan kaynağın sıcaklığı 58°C civarındadır. Ve bu kaynağın suyu aynı zamanda şifa özelliğ i de taşımaktadır. Bosna-Hersek'te bulunan diğ er şifalı sulardan en ünlüleri Foynisa, Olovo, Tuzla, Gradaças, Tesliç ve Banya Luka'da bulunmaktadır.

4- Deniz

Adriyatik Denizi'nin küçük bir bölümü Bosna-Hesrek'e aittir. Bu bölüm, kıyısı 24 km. uzunluğ unda olan Klek yarımadası ve Neum körfezinden ibarettir. Neretva deltasının daha güneyinde yer alan Neum şehri Bosna-Hersek'in deniz kıyısında olan tek şehirdir (Fotoğ raf 19). Neum yakınlarında denizin yüzeydeki yıllık ortalama sıcaklığı 9.6°C'dir.

Burada deniz suyunun sıcaklığı Temmuz ayında en yüksek seviyesine yani 20°C'ye yükselmektedir. Deniz suyunun tuzluluk oranı 29 ile 35 promildir. Suyun rengi yeşilimsi mavi olup saydamlığı 10 m kadardır. Neum körfezinin suları oldukça sakin ve durgun olduğu için yüzeydeki dalgaların yüksekliği fazla değildir.

Bosna-Hersek'in denizdeki tek çıkışı olan Neum Nehri aynı zamanda bu ülkenin önemli bir turistik bölgesidir.

Ülke içinde bulunan bütün yer altı ve yer üstü suları Bosna-Hersek'in hem sanayisinde, hem de ekonomisinde büyük bir öneme sahiptir. Burada yer alan akarsuların çoğunluğu hidroelektrik enerji üretimi için büyük bir potansiyele sahiptir. Şöyle ki, bu potansiyellerin değerlendirilmesi için ülkede hidroelektrik santrallerinin yapımına büyük önem verilmiştir. Ülkedeki hidroelektrik santrallerinde üretilen elektrik enerjisi ülkenin toplam enerji ihtiyacının %40'ını karşılamaktadır. Suların ülke ekonomisi ve sanayisindeki önemini vurgularken, aynı zamanda turistik bakımdan da önemini ortaya koymak gerekir. Özellikle Foynisa'da, Olovo'da ve Tesliç'te bulunan deniz ve sıcak su kaynakları ülke turizmi açısından büyük öneme sahiptir.

D) TOPRAK

Bosna-Hersek'te yer alan topraklar kendi aralarında çok çeşitlilik göstermektedir. Bununla beraber ülkedeki toprakları, automorfik ve hidromorfik topraklar olmak üzere iki ana grupta incelememiz mümkündür. Automorfik adını verdiğimiz bu tür toprakların oluşmasında yalnız yağışların etkisi mevcuttur. Hidromorfik toprakların oluşmasında ise hem yağışların, hem de yer altı sularıyla, sel sularının etkisi vardır (Harita 11).

Automorfik topraklar Bosna-Hersek'te en yaygın olan topraklardır. Humus tabakasının kalınlığına göre bu topraklar gelişmiş ve gelişmemiş topraklar olarak ikiye ayrılmaktadır. Gelişmemiş olanlar arasında: Litosol, regosol ve koluviyal toprakları yer alır.

Litosol toprakları çok sığ, yani 20 cm'ye kadar olan topraklardan oluşur. Bu tür topraklar tarıma elverişsiz ve ormanların yetişmesine de müsait olmayan topraklardır. Kum ve çakıldan oluşan bu topraklar genelde dağ yamaçlarında görülmektedir. Bu tür topraklarda yağışların ve buldukları alanın etkisiyle, humus tabakası oluşmamaktadır.

Regosol toprakları da litosol toprakları gibi elverişsiz ve humus bakımından fakir olan topraklardandır. Ayrıca bu tür toprakların bulunduğu yerlerde bağlar yer alır. Ülkede en çok erozyona maruz kalan topraklardan biri de regosol topraklarıdır.

Koluviyal toprakları genelde dağ ve tepelik alanların eteklerinde yaygın olarak görülmektedir. Bu tür topraklar çok fazla yaygın olmamasına rağmen ormanlar için en uygun olan topraklardır.

Gelişmiş ve zengin olan automorfik toprakları ise her tabakaya sahip olan topraklardır. Bunlar; kalker-dolomit (kalkomerat) toprakları, Rendizina, Ranker, Vertisol, Luvisol, Podzol ve kahverengi Podzol topraklarıdır.

Kalker-dolomit siyah topraklar dağlık alanlarda yaygın olan topraklardır. Genelde sığ olan bu topraklar 30 cm. kalınlığında humus tabakasına sahiptir. 1000 m. yükseklikte karşımıza çıkan bu topraklar bitki örtüsü için pek elverişli sayılmazlar. Bu siyah renkli ve kuru olan topraklar genelde orman ve otlakların bulunduğu yerlerde hakim olan toprak türleridir.

Rendzina, kalker ve dolomit tabakaların üzerinde yer alıp genelde 800 ile 1200 metre yükseklikte bulunan topraklardır. Bu topraklarda humus tabakasının kalınlığı 40 cm. civarındadır. Bu tür orman toprakları çok az bir alanda görülmektedir. Rendzina toprakları Saraybosna'da Kupres ve Hanpiyesak civarında yer alır. Bu topraklarda meyve, bağ ve sebze yetiştirilmektedir.

Ranker toprakları sığ topraklardır. Bu topraklar volkanik kayalara bağlı olarak oluşurlar. Humus tabakası 30 cm. kalınlığa sahip olan bu topraklara genelde tepelik ve dağlık arazilerde rastlamak mümkündür.

Vertisol killi toprakları 40 cm kalınlığında humuslu tabakaya sahip olan, siyah renkli topraklardır. Bu topraklara ülkede çok az rastlanmaktadır. Bu topraklar aynı zamanda tarım için elverişli topraklardır. Bu tür topraklara Bihaç ve Sazin çevresinde rastlamak mümkündür.

Gelişmiş topraklar grubu içerisinde kahverengi topraklar, sarı ve sarı-gri kalsiyum-karbonatlı topraklar, terra-rossa, luvisol ve podzol toprakları yer almaktadır (Harita 11).

Kahverengi topraklar kalker ve dolomitler üzerinde bulunan ve Bosna-Hersek'te en yaygın olan topraklardandır. Hem ormanlar, hem de tarım için uygun olan bu tür topraklar genelde tepelik ve dağlık alanlarda görülmektedir.

Harita 11 : Bosna-Hersek'in Toprak Haritası

Sarı ve sarı-gri, kalker-karbonatlı toprakları Mostar çevresinde görmek mümkündür. Bunlar bağcılık için elverişli topraklardır.

Terra-rossa veya kırmızı topraklar, kalker ve dolomit zeminlerde yaygın olarak gürülmektedir. %1-3 oranında humusa sahip olan terra-rossa toprakları çok az miktarda fosfor içerirler. Bu yüzden bu tür topraklarda her zaman gübreleme, fosfor ve humusa ihtiyaç duyulur. Bosna-Hersek'te terra-rossa topraklar Travnik çevresinde, Saraybosna polyesinde ve Hersegovina bölgesinde ve en çok da Mostar çevresinde bulunmaktadır. Terra-rossa toprakları tütün, üzüm ve sebze yetiştirilmesi için en uygun olan topraklardır.

Luvisol topraklar düz ve hafif tepelik alanlarda yaygın olarak görülmektedir. Bu tür topraklara bazı kalker ve kayalık zeminlerde de rastlamak mümkündür. Bu topraklar da alt tabakalar killi olduğu için, üst tabakalara göre daha az geçirgendir. %2 oranında humusa sahip olan bu topraklar aynı zamanda fosfor bakımından fakirdir. Bosna-Hersek'te geniş yer kaplayan bu tür topraklar, orta elverişli olan topraklar olarak değerlendirilir.

Podzol ve kahverengi podzol topraklar ise çok asitlidir ve Bosna-Hersek'te az bulunan topraklardandır. Genelde 900 metre yükseklikte bulunan bu topraklar fosfor ve azot bakımından fakirdirler.

Diğer, hidromorfik topraklar adını verdiğimiz bu grup topraklar arasında aluvyal topraklar, pseudogley, eugley ve treset toprakları yer almaktadır.

Aluvyal topraklar Drina, Bosna, Neretva, Una, Sana, Trebişnyisa gibi bir çok büyük akarsu vadilerinde bulunmaktadır. Özellikleri bakımından aluvyal topraklar çok çeşitli olabilirler. Bazıları çok sığ bazıları da oldukça derindir. Düz veya ovalık alanlarda bulduklarından dolayı bu tür topraklar her bitkinin yetişmesi için uygundur.

Pseudogley toprakları Bosna-Hersek'te en yaygın olan topraklardandır. Bu topraklar ovalık ve hafif tepelik arazilerde yer aldığı için elverişli sayılmaktadır.

Eugley gibi bataklık topraklarının oluşumunda yer altı sularının etkisi büyüktür. Genelde killi olan bu tür topraklar %5-30 oranında humus ihtiva ederler. Eğer gereken tarım metodları uygulanır ve su fazlası alınırsa bu topraklar tarım için çok elverişli topraklar haline gelebilir.

Treset yada histosol toprakları Bosna –Hersek'te fazla yaygın olmayan ve genelde karstik polyelerde (Lvanj polye, Glamoç polye ve Kupreş polye) bulunan topraklardır. Bu tür topraklar daha çok gübre üretimi için kullanılırlar.

E) DOĞAL BİTKİ ÖRTÜSÜ

Ülkede Avrupa-Sibirya ve Avrupa-Akdeniz olmak üzere iki tane ana vejetasyon bölgesi görmemiz mümkündür. Özellikle iklimin etkisiyle İran-Turan vejetasyon bölgesinin elemanlarını da burada görebiliriz. Bosna-Hersek bitki türleri bakımından zengin bir ülkedir (Harita 12).

Ülkede bitki türleri arasında en fazla yer tutan, çiçekli bitki türleridir. Saraybosna'da bulunan botanik müzesinin verilerine göre Bosna-Hersek'te 3770 tür çiçek, 60 tür eğrelti otu, 250 tür yosun, 250 tür liken ve 520 tür mantar çeşitlerine rastlanmıştır. Balkan yarımadasındaki geniş yer tutan ve bilinen çiçek türlerinin yarısından fazlası Bosna-Hersek'te bulunmaktadır.

Bitki türlerinin zenginliği bakımından Bosna-Hersek'i tropik ve subtropik bölgelerle mukayese etmemiz mümkündür.

Akdeniz, güney-Avrupa, İliya ve Alp bitki toplulukları ülkede en geniş yer kaplayan bitki türleridir.

Ülke vejetasyonu içerisinde önemli bir yere sahip olan Akdeniz bitki topluluğu çeşitlilik gösterir. Akdeniz bitki türlerine daha çok Adriyatik Denizi kıyısında rastlanmaktadır. Neretva vadisi boyunca ve alçak Hersegovina bölgesinde özellikle Lyubuşko, Stos ve Trebinje şehirlerinin çevresinde Akdeniz bitki türlerine rastlamak mümkündür. Akdeniz bitki topluluğunun bazı elemanları, örneğin "çesmina" (Quercus ilex) Mostar şehri çevresinde yetişmektedir. Zeytinlikleri ise Stos ve Blagaya çevresinde görmek mümkündür. Daha az hassas olan bazı türler, örneğin "smrdlyika"(Pistacia terebinthus), "zelenika"(Phillyrea latifolia) ve "koşçela"(Celtis australis) karanın iç kısımlarında Prenya, Çabulya ve Çvrnsisa dağları arasında yetişmektedir.

Ülkenin batısındaki karstik kayalık arazileri ile Hersegovina civarında Güney- Avrupa bitki toplulukları arasında yer alan bir çok yayvan yapraklı ağaç türleri ile maki türlerini görebiliriz.

Bu türler arasında özellikle “kukrika”(Carpinus orientalis), “crni grab”(Ostrya carpinifolia), “medvedya liyeska”(Corylus corulna), “maklyen”(Acer monspessulanum) ve diğerleri daha fazla görülmektedir.

İlirya bitki elemanları da Bosna-Hersek’in bitki topluluğu içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu bitki toplulukları arasında bir çok ender bitki türüne rastlamak mümkündür. Bunun en güzel örneğini “Pançiçeva Omorika” (Picea omoroca) teşkil etmektedir. Bu ender ağaç türü Drina Nehri havzasında yetişmektedir.

Alp bitki topluluğunun elemanlarına gelince, ülkede bu türler sınırlı bir şekilde, özellikle Vranisa ve diğer Paleozoik dağlarda görülmektedir.

Bosna-Hersek çok çeşitli ve zengin bir vejetasyona sahiptir. Ülkede mevcut olan bitki topluluklarının yatay ve dikey yönünde dağılışını incelediğimizde, burada bulunan bitki topluluklarını birkaç vejetasyon kuşağına ayırabiliriz (Harita 12).

1- Maki Toplulukları

Neum ve Kleka bölgeleri arasında 350 metreye kadar, oldukça dar olan kıyı kuşağında Akdeniz tipi maki toplulukları görülmektedir. Bol miktarda bulunan çeşitli maki türleri arasında en karakteristik olanları; Erica arborea, Arbutus unedo, Erica manipuliflora, Phillyrea latifolia vs. türlerdir. Neretva Nehri’nin aşağı bölümünde, Hutov bataklık çevresinde ve büyük karstik polyelerde “Longoza”(Populetaia) adı verilen vadi ve kıyılarda yer alan orman tipine rastlamak mümkündür. Bu orman türleri arasında en yaygın olan ağaç türleri; dişbudak ağacı, karaağaç ve meşe gibi ağaç topluluklarıdır. Sözü ettiğimiz bu Akdeniz kıyı orman tipi eskiden daha geniş alan kaplamaktayken, günümüzde bu kıyı orman tipinin kapladığı alan oldukça daralmıştır.

Harita 12 : Bosna-Hersek'in Vejetasyon Haritası

Hersegovina bölgesinde ve Batı Bosna'da yer alan ormanlar zamanla kesilerek ve hayvanların otlatılmasıyla büyük tahriplere maruz kalmıştır. O yüzden bu bölgeler giderek ağaçsız ve çıplak kayalık alanlara dönüşmektedir. Son yıllarda orman alanlarının tahrip edilmesini önlenmesi ve ormanlık alanların artması yönünde bir takım çalışmalar yapılmaktadır.

2- Ağaç Toplulukları

Ülkenin deniz etkisinde olan kıyı kesiminde geniş yer kaplayan Akdeniz bitki türleri karanın içerilerine doğru ilerledikçe yerini çeşitli ağaç topluluklarına bırakmaktadır. Bu ağaç türlerinden en yaygın olanları meşe ve gürgen ormanlarıdır. Yaygınlık bakımından bu ormanların hemen ardından akçaağaç ve ıhlamur yayvan yapraklı ormanları gelir(Harita 12).

Dinarid dağlarının denize bakan yamaçlarında meşe("medunac") ormanlarından sonra kayın ağaçları geniş alan kaplamaktadır. Daha yüksek kesimlerde özellikle Çabulya, Çvrnsisa ve Prenye civarında ender ağaçlardan olan "munika" (Pinus leucodermis) ve çam toplulukları yaygındır. Dinarid dağlarının iç yamaçlarındaki ağaç türleriyle denize bakan yamaçlarındaki ağaç türleri oldukça farklıdır. Şöyle ki, buradaki tepelik alanların büyük bölümünü meşe (Quercetum petraeae), gürgen ve kestane ağaçları oluşturur(Harita 12). Ülkenin kuzey batı bölümünde oldukça yaygın olan kestane ağacı buralara Romalılar tarafından getirilmiştir.

Ülkenin orta kesiminde Vraniç bölgesinde, daha çok huş ağacı ve meşe toplulukları görmek mümkündür. Yükseklere çıkıldıkça bu ormanlar yerlerini kayın ve köknar ormanlarına bırakılmaktadırlar. Kayın ormanları aynı zamanda ülkede geniş alan kaplamaktadır. Kayın ve köknar kuşağından sonra karşımıza alpin bitkiler çıkar (Harita 12).

II. BEŞERİ COĞRAFYASI

A) NÜFUS

Bosna-Hersek'te Osmanlılar'ın fethinden önceki nüfusla ilgili bilgi ve istatistikler bulunmamaktadır. Bu nedenle o dönemdeki nüfus hakkında bilgi bulunmadığından konu hakkında net bir şey söylemek mümkün değildir. Resmî tahrir defterleri incelenmeden Osmanlı dönemindeki nüfus miktarı ve yapısı hakkında da kesin bir yorum yapamayız. Fakat o dönemlerde Bosna'yı ziyaret eden Papalık temsilcileri Katolik nüfus hakkında bazı kesin istatistik rakamlar vermektedirler. Ortodokslar ve özellikle de Müslümanlar hakkındaki bilgiler ise sadece tahmini ve genel rakamlar halindedir.

1624 yılında Bosna'yı ziyaret eden Papalık temsilcilerinden Petrus Masarechi'nin notlarında, o dönemin nüfusu hakkında bilgi edineceğimiz bazı rakamlara rastlanılmaktadır. Bu notlardan öğrendiğimize göre o dönemde ülkedeki nüfusun 900 bini Müslüman, 300 bini Katolik ve 150 bini ise Ortodokslardan oluşmuştur.

Fransız seyyahı Chaumette des Fosses, Papaz Masarechi'den yaklaşık 200 yıl sonra 1807-1808 yılları arasında Müslüman nüfusunu 600 bin, Katolik nüfusunu 120 bin, Ortodoksların nüfusunu ise 500 bin olarak göstermiştir. Bu rakamlar tartışmalı da olsa belgelere göre Müslüman nüfusun genel nüfusa oranı yaklaşık %50 civarındadır.

Osmanlı hükümetinin Bosna-Hersek'te ilk defa 1851(1870) yılında yaptırdığı nüfus sayımına göre, ülke nüfusunun 315.228'i Müslüman, 306 000'i ise gayrimüslim olarak belgelere geçmiştir. Gayrimüslim nüfusunun 226.312'sini Ortodokslar'ın, 78.383'ünü Katolikler'in ve 1305'ini de Yahudiler'in oluşturduğu belirtilmektedir.

Bosna-Hersek'te Osmanlı'nın hakimiyeti sona erdikten sonra Avusturya makamlarınca resmi olarak nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayımda ortaya çıkan rakamlar tarihî belgeler ve olaylar açısından çok büyük bir öneme sahiptir. Çünkü bu sayım, Avusturya işgali esnasında

Müslümanlara yönelik yapılan katliamları, sürgünleri ve Türkiye'ye göçe zorlanan Müslüman nüfusa yapılan soykırımı gözler önüne sermektedir. Bu sayımda verilen rakamlara göre Müslümanlar 448.613, Ortodokslar 496.485 ve Katolikler ise 208.391'dir. Bu rakamlardan anlaşıldığı üzere, ülkede uygulanan nüfus politikasına göre, bir yandan Müslümanların sayısı azaltılırken, diğer yandan da dışarıdan getirilen gayrimüslim nüfusla Ortodoksların ve özellikle de Katoliklerin sayısı arttırılmıştır.

Bu tarihten sonra ülke içindeki nüfus oranlarının dengesi değişmiştir. Özellikle bir yandan Katolikler Avusturya'nın çeşitli bölgelerinden Bosna'ya akın ederken, bir yandan da Müslüman nüfus çeşitli nedenlerden dolayı göçe zorlanmıştır. Bu nedenle daha sonraki yıllarda Müslüman nüfusun gittikçe azaldığını görülür.

Nitekim 1895 tarihli nüfus sayımı sonucuna göre ülke nüfusunun % 34,99'unu Müslümanlar'ın, % 21,31'ini Katolikler'in ve % 42,94'ünü Ortodokslar'ın oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. 1910 yılında yapılan nüfus sayımına göre ise gayrimüslimlerin nüfus içindeki oranında gözle görülür bir şekilde artış görülmektedir. Bu nüfus sayımına göre nüfusun % 32.25'ini Müslümanlar, % 22.87'ini Katolikler ve % 43.49'unu Ortodokslar oluşturmaktadır.

Yugoslavya'nın kuruluşundan sonra 1921 yılında ilk defa yapılan nüfus sayımına göre ülke nüfusunun % 31.12 oranında Müslümanlardan oluştuğu belgelere geçmiştir. Daha sonra 1931 yılında yapılan nüfus sayımına göre bu oran % 30.92'ye gerilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı boyunca özellikle, Sırp çeteciler tarafından Müslümanlara yönelik olarak sürdürülen saldırılar sonucu ölen ve kaybolanlara rağmen 1948 yılı sayımına göre Bosna-Hersek Müslümanları ülke nüfusunun % 32.4'ünü oluşturmaktadır. Bu orana bakılırsa Müslümanların nüfus artış hızı gayrimüslimlerin artış hızından her zaman yüksek olmuştur.

1988 yılı rakamlarına göre Bosna-Hersek'in toplam 4 milyon 500 bin nüfusunun % 43'ünü Müslümanlar, % 32'sini Sırp'lar yani Ortodokslar, % 18'ini Hırvat yani Katolikler oluşturmaktadır. Geri kalan %7'lik oran ise Yahudi ve Çingene'lerden oluşmaktadır.

Buna karşılık Bosna-Hersek nüfusunun çoğunluğunu oluşturan ve 1968 yılından itibaren Yugoslavya'da ayrı bir millet olarak kabul edilerek, anayasal ve yasal düzenlemeler uygulanan Bosna-Hersek Müslümanları yada başka bir deyimle Boşnakların, kendi toprakları dışında eski Yugoslavya içindeki sayısı yaklaşık olarak 353 bin civarındadır. Nitekim Sırbistan'da Boşnakların sayısı 152 bin, Makedonya'da 40 bin ve Hırvatistan'da 24 bindir.

Sırbistan'daki Boşnaklar 'Sancak' bölgesi Müslümanları olarak da bilinmektedirler.

Böylece 1990 yılına kadar eski Yugoslavya topraklarında yaşayan 353 bin Boşnak'la birlikte Bosna-Hersek Müslümanları'nın sayısı 2 milyonu aşkın durumdadır. 1992 Nisan ayından itibaren planlı bir şekilde başlatılan Sırp saldırıları neticesinde 9 ay içerisinde Müslümanlar'ın ölü sayısı 200 bine ulaşmıştır. Bu saldırı ve işkence planları aynı zamanda yarım milyondan fazla Müslüman nüfusun evlerini terk ederek göç etmesine de neden olmuştur.

Bosna-Hersek'te son olarak 1991 yılında yapılan nüfus sayımına göre ülke nüfusu 4. 377. 033 kişi olarak belirtilmiştir. Fakat 1992-1995 yılları arasında ülkede cereyan eden savaş bugünkü Bosna-Hersek'in nüfusu, demografik yapısı ve gelişimi üzerinde büyük etki yapmıştır. Savaş sonrasında genel bir nüfus sayımı yapılmayan ülkede şu anki nüfusun 4.170.000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Bu tahminin içerisine, Bosna-Hersek'te yerleşik nüfusun yaklaşık 1.000.000 kadarını teşkil eden ve yerlerinden edilmiş kişiler de dahil edilmiştir.

Uluslararası kuruluşlarca; savaşta 150.000-250.000 kişinin öldüğü, yaklaşık 2 milyondan fazla kişinin mülteci, yada yerinden edilmiş kişiler durumuna düştüğü, 50.000 kişinin ise sakat kaldığı tahmin edilmektedir.

Tablo 1 : Bosna-Hersek'in Sayım Yıllarına Göre Nüfusu

Sayım yılı	Erkek	Kadın	Toplam
1879	607.789	550.651	1.158.440
1885	705.025	631.066	1.336.091
1895	828.190	739.902	1.568.092
1910	994.852	903.192	1.898.044
1921	966.209	924.231	1.890.440
1931	1.185.040	1.138.515	2.323.555
1948	1.236.932	1.327.376	2.564.308
1953	1.385.559	1.461.900	2.847.459
1961	1.599.665	1.678.283	3.277.948
1971	1.834.600	1.911.511	3.746.111
1981	2.050.913	2.073.343	4.124.256
1991	2.183.795	2.193.238	4.377.033

1- Nüfusun Gelişimi ve Hareketleri

Ülkede nüfus gelişimini ve hareketlerini etkileyen tarihi, coğrafi, siyasi, ekonomik ve sosyal bir çok faktör vardır.

1991 yılı verilerine göre Bosna-Hersek 4. 377. 033 nüfusa sahiptir. Ülke nüfus artış oranı 1948-1953 yılları arasında en yüksek seviyesine,

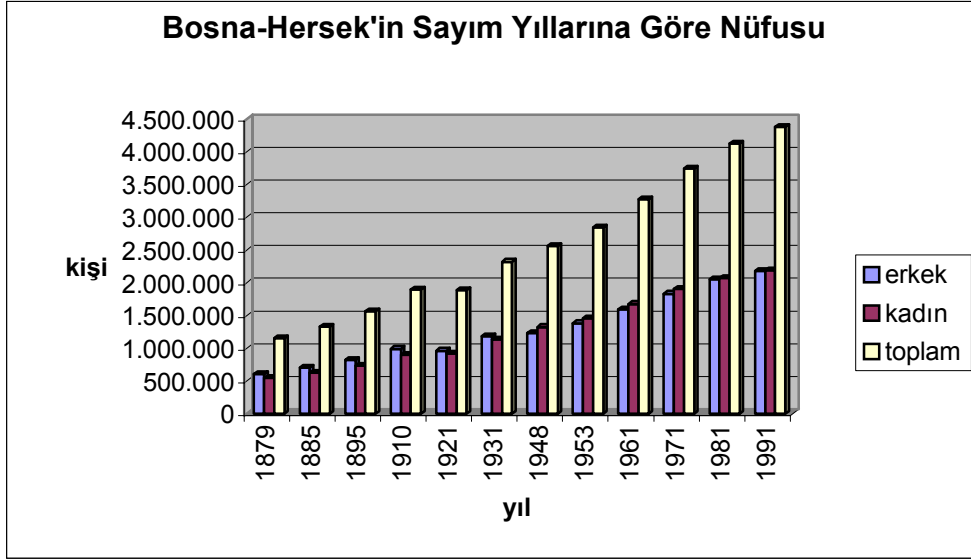
yani ortalama olarak 2,12 oranına ulaşmıştır. Daha sonraki dönemlerde nüfusun artış hızında bir azalma söz konusudur. Şöyle ki, 1961-1971 döneminde ortalama nüfus artışı % 1,34'e gerilerken, 1971-1981 döneminde ise % 0,97'ye gerilemiştir.

1851 yılında yapılan ilk detaylı nüfus sayımına göre Bosna-Hersek'in nüfusu 1.021.772 olarak tespit edilmiştir. Sonraki yıllarda yapılan nüfus sayımlarına göre 1910-1921 yılları arasındaki dönem hariç, diğer dönemlerde nüfusun devamlı olarak artış gösterdiği görülmektedir. 1851 yılından 1991 yılına kadar olan 140 yıllık dönem içerisinde ülke nüfusu 1.021.772 'den 4.377.033'e yükselmiştir. Bu verilere göre nüfusun yıllık ortalama % 2,3 artış gösterdiği tespit edilmiştir.

Bosna-Hersek İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bütün alanlarda olduğu gibi demografik yapı açısından da önemli gelişmeler kaydetmiştir. Özellikle de 1992 yılına kadar olan uzun bir dönem içerisinde, dinamik ve ekonomik işgücüne sahip nüfus yapısıyla dikkat çekmiştir. Bu yıllarda yıllık ortalama nüfus artış hızının azalması, ülkede ekonomik ve sosyal hayatın gelişmesi ile nüfusun bilinçlenmesi ve refah seviyesinin yükselmesini sağlamıştır. 1948 ile 1953 yılları arasında % 2.1 olan nüfus artış hızı, 1981 ile 1991 yılları arasında % 0.6 oranında gerilemiştir. 1996/97 yılında % 0.865 olan artış hızı, 2000 yılında % 0.446 olarak belirlenmiştir.

Ülkedeki nüfus gelişimi bölgelere ve illere göre çok belirgin farklar göstermektedir. Nitekim son zamanlarda ülkenin orta kesimlerinde nüfus artış hızı ülke geneline nazaran yüksek yani % 1,0 olarak gerçekleşmiştir. Ülkenin orta kesimine rağmen güneybatı ve güneydoğu kesimlerinde ise nüfus artış hızı en düşük seviyede, yani % -0,7 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 4 : Bosna-Hersek'in Sayım Yıllarına Göre Nüfusu

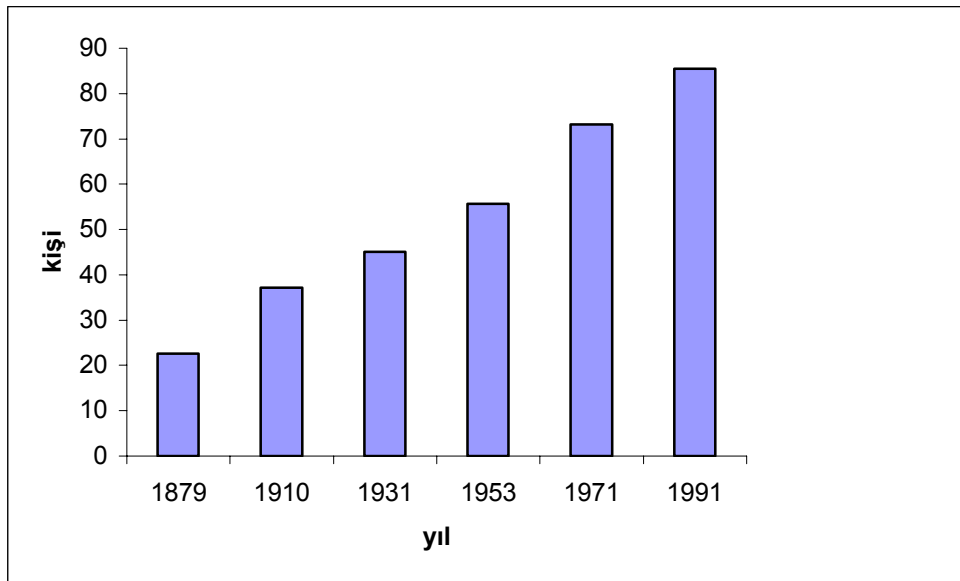
Ayrıca bunların yanı sıra nüfus hareketleri illere göre de farklılıklar göstermektedir. Nüfus hareketlerine göre illeri iki grup içerisinde inceleyebiliriz. Birinci gruptaki illerde belirgin bir şekilde nüfus azalması gözlenmektedir. Bu illere örnek olarak; Kalinovnik, Rudo, Trnovo, Glamoç, Nevesinje, Çayniçe ve Bosansko Grahovo'yu gösterebiliriz. Buna karşılık belirgin olarak nüfus artışı gösteren iller ise Sarajevo, Vogoşça, İlica, Velika Kladaşa ve Mostar gibi illerdir. Bosna-Hersek nüfusunun bir diğer özelliği de, nüfus artış hızının merkez ilçelerde çevre ilçelere nazaran daha fazla olmasıdır. Ülkede nüfus gelişimini etkileyen bir çok faktör vardır. Bu faktörlerin başında ülkenin yaşadığı son savaşın etkileri gelir. Bugün olduğu gibi gelecekte de nüfus gelişimi son savaşın izlerini taşıyacaktır. Çünkü bu savaş sonucunda Bosna-Hersek'te 275.000 kişi hayatını kaybetmiş, 1.700.000 kişi evlerinden zorla göçe zorlanmıştır. Resmi istatistiklere göre 1997 yılının sonlarına doğru Bosna-Hersek'in nüfusu 3.322.279 kişi olarak tespit edilmiştir. Ayrıca bazı kaynaklara göre ülke dışında mülteci olan kişi sayısı 840.000 *(UNHCR'nin 1998 yılı istatistiklerine göre), ülke dışında geçici işlerde çalışan kişi sayısı 167.000 ve onların aile fertleri ise toplam 69.000 kişi olarak gösterilmiştir.

2- Nüfus Yoğunluğu

Bosna-Hersek'in nüfus yoğunluğu özelliklerine bakıldığında, ülke genelinde km^2 başına 85 kişinin düştüğü, fakat bu değer de ülke içinde büyük farklılıklar gösterdiği ortaya çıkmıştır (Harita 13).

Ülkenin kuzey ve kuzeydoğu kesimleri nüfusun en yoğun yaşadığı bölümlerdir. Örnek olarak Tuzla ilinde km^2 başına 435 kişi düşmektedir. Buna karşılık nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu yerler ise ülkenin batı ve güneydoğu kesimleridir. Buna örnek olarak da Kalinovnik ilçesini gösterebiliriz. Burada km^2 başına 6 kişi düşer.

Grafik 5: Bosna-Hersek'in Sayım Yıllarına Göre km^2 Başına Düşen Kişi Sayısı

Bosna-Hersek'in nüfus yoğunluğu ve dağılışını incelediğimiz zaman, nüfusun, ülkenin kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde yoğun, buna karşılık batı ve güneydoğu kesimlerinde ise seyrek olduğunu görebiliriz. Bu duruma doğal şartların yanı sıra sosyal-ekonomik sürecin (sanayileşme, maden ocaklarının açılması, sanayi tesislerinin kurulması, elektrik ve termik santrallerin kurulması vs.) etkisi de çok büyük olmuştur. Bunun yanı sıra nüfusun büyük bir bölümünün tarım sektöründen ayrılarak diğer sektörlerde iş bulma imkanı yakalaması ve kentleşme sürecinin hızlanması, dolayısıyla da kentsel nüfusun hızla artışı; ülkenin belli başlı yerlerinde nüfusun yoğunlaşmasına yol açmıştır. Bu süreç özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ülkede daha da belirginleşmiştir. Yukarıda saydığımız bu faktörlerin etkisiyle ülkenin dağlık ve karstik alanları sürekli nüfus kaybederken, buna karşılık kent ve sanayi alanları da nüfus bakımından yoğunlaşmıştır.

1981 yılına ait istatistik verilerine göre ülkenin yeryüzü şekillerine göre nüfus yoğunluk oranları şöyle verilmektedir. Ülke topraklarının %20.6'sını kapsayan sarp kayalık alanlarda toplam nüfusun %7'si, ülke topraklarının % 11.6'sını kapsayan alçak Hersek bölgesinde nüfusun %8'i, ülkenin merkezinde % 26'lık bir dağlık alanda nüfusun % 30'u ve ülkenin kuzey ve kuzeydoğu kesiminde % 40.8'lik bir alanda nüfusun % 55'i yaşamaktadır.

Harita 13 : Bosna-Hersek'in İllere Göre Nüfus Yoğunluğu Haritası (1991)

3- Nüfus Dağılışı

Bosna-Hersek nüfusunun dağılışını incelediğimizde ülkenin kuzeyinde bulunan geniş düzlük alanların, nüfusun en kalabalık olarak yaşadığı yerler olduğunu görürüz. 1991 yılı verilerine göre burada nüfus yoğunluğu km^2 başına 111 kişi olarak kaydedilmiştir. İkinci dereceden nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu yerler, km^2 başına 107 kişi olarak ülkenin orta kesimlerindeki dağlık ve vadi alanlarıdır(Harita 13). Ülkenin güneyinde ise nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının altındadır ve km^2 başına 59 kişi düşer. Ve nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu yerler ise ülkenin güneybatı ve güney doğu bölümleridir. Buralarda km^2 başına ortalama olarak 23 kişi düşmektedir.

Nüfus yoğunluğunun illere göre dağılışı incelendiğinde büyük farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Nitekim ülkenin başkenti olan Sarajevo(Saraybosna)'nun: Merkez, Novi Grad, ve Novo Sarajevo ilçelerinde km^2 'ye 2000 kişi düşmektedir (Harita 13). Tuzla'da, Stari Grad, İlica, Vogoşça, Zenisa, Breza ve Teşany'da km^2 başına 200-500 kişi düşmektedir. Nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu yerler ise Kalinovnik, Bosansko Grahovo, Glamoç, Ljubinye ve Gacko şehirleridir (15 kişi/ km^2).

Genelleyecek olursak, ülkenin kuzeyinde bulunan geniş düzlükler ve orta bölümünde geniş yer kaplayan vadi alanları nüfus yoğunluğu bakımından nüfusun en sık olduğu yerlerdir. Ülkede nüfus dağılışını etkileyen coğrafi faktörlerin yanı sıra ekonomik ve sosyal faktörlerin de etkisi çok büyüktür. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkedeki sanayileşme ve kentleşmenin etkisi nüfus dağılışını doğrudan etkilemiştir.

Bosna-Hersek'in günümüzdeki nüfus dağılışı 1991 yılı istatistik verilerine göre farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıkların ortaya çıkmasında ülkenin 1992-1995 yılları arasında yaşadığı savaşın birinci dereceden etkisi olmuştur. Savaş sadece nüfusun dağılışını değil, bütün özelliklerini geniş ölçüde değiştirmiştir.

4- Göç

Bosna-Hersek'in demografik yapısında göç olgusunun önemli bir etkisi olmuştur. Tarih boyunca göçün biçimi ve sürekliliği değişiklik göstermiştir. Ülkedeki sürekli negatif göç hareketlerinin sonucunda; yani insanların ülkeye gelmesinden daha çok ülkeyi terk etmesi nedeniyle burada yüksek doğurganlığa rağmen nüfus artışı sürekli düşük olarak görülmektedir. Bu Bosna-Hersek'in nüfusunun temel demografik özelliklerinden biridir.

Bosna-Hersek'te tarih boyunca yaşanmış olan göç hareketlerine bakacak olursak; 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında iki büyük göç dalgası gerçekleşmiştir. Bu göçler Osmanlı'nın Balkanlar'da toprak kaybettiği dönemlerde Müslüman ahalinin bir yerden başka bir yere göçmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Göçler 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başlarında Macaristan, Hırvatistan, Voyvodina, Lika ve Dalmaçya'dan Bosna-Hersek'e doğru olmuştur.

Fakat 19. yüzyılın başından itibaren göçlerin yönü Bosna-Hersek'ten Sancak, Arnavutluk, Kosova, Makedonya ve Türkiye'ye doğrudur. Bu dönemde nüfusun göç ettiği yerler arasında Amerika ve bazı Avrupa ülkeleri de yer almaktadır.

Bölgede her zaman Müslüman nüfusu yok etme politikası izlenmiştir. Özellikle Osmanlılar'ın Balkanlar'dan çekilmesiyle burada yaşayan Türk ve Müslümanlar'a karşı katliam ve baskılar uygulanmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle Bosna-Hersek'in Dalmaçya bölgesinde yaşayan ve sürekli baskı gören Müslümanlar, yerlerini terk etmedikleri taktirde Hıristiyanlığı kabul etmeleri için çeşitli zorluk ve işkencelere maruz bırakılmışlardır.

Özellikle, Hırvatistan'daki Lika bölgesi 1680 yılında el değiştirdince burada bulunan ve baskı gören 30 000 Müslüman'dan, yaklaşık 1700'ü topraklarını terk etmemek için zorla Hıristiyanlığı kabul ederler. Bu gibi baskı ve zulümler farklı zamanlarda Yugoslavya'nın tüm bölgelerinde yaşanmıştır. Bu dönemler şöylece özetlenebilir:

Müslümanlara yönelik katliamlar ve din değiştirmeye yönelik baskılar 1804 ve 1813 yılları arasındaki ilk Sırp ayaklanması sırasında da sürmüştür.

Aynı sahneler 1815 yılında ikinci ayaklanmada da yaşanır. Bu dönemlerde yoğun bir din değiştirme politikası ve karşı koyanlara katliam uygulaması yaşanıyor.

1830'da Sırbistan'a özerklik tanındığında Müslümanlar'ın bir kısmına kağıt üzerinde ülkede kalma şansı tanınırken, bir kısmına da ülkeden ayrılmaları için bir yıl süre tanınmıştır. Bunun hemen peşinden ise kalanlara yönelik planlı bir 'kaçirtma politikası' izlenmeye başlanmıştır.

1878-1918 yılları arasında sadece Bosna-Hersek Müslümanlarının sayısı 450 bin kişi ile 620 bin kişi arasında değişiyordu. Bu dönemde Bosna-Hersek'in toplam nüfusu 1.140.000 kişi idi. Fakat, çarpıtılarak yayınlanan resmî rakamlara göre, sadece 1904-1914 arası 33 bin 424 Müslüman'ın, gerçekte ise bunun en az üç-dört kat fazlasının göç ettiği bilinmektedir.

Göç hareketi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da devam etmiştir. Diğer Balkan ülkeleriyle birlikte Yugoslavya'dan anavatana yapılan göçler muntazam bir şekilde devam etmiş ve göçmenlerin sayısı büyük rakamlara ulaşmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilk on yılında, 1933'e kadar Türkiye'ye Yugoslavya'dan serbest göçmen olarak 108.179 kişi gelmiştir. 1923 ve 1938 yılları arasında Türkiye'ye gelen Yugoslavyalı göçmenlerin sayısı 115.000 kişiyi bulmuştur.

1952'den ve bilhassa Balkan Pakti'nin imzalanmasından sonra Yugoslavya'dan göç edenlerin sayısı artmıştır. 1952'de Yugoslavya'dan Türkiye'ye ancak 73 kişi göç ederken bu sayı 1953'te 1.113'e , 1960'ta ise 13.304'e kişiye ulaşmıştır.

Fakat bilindiği gibi Bosna-Hersek'in tarihinde yaşanmış olan en büyük göç hareketleri, 1992 yılındaki savaşla başlayan ve 1995 yılına

kadar yani Dayton Barış Anlaşması'nın imzalanmasına kadar ki süreçte gerçekleşmiştir. Nitekim savaş süresince 1.700.000 kişi ülkeden çeşitli şekillerde ayrılmıştır. Dayton Barış Anlaşması imzalandıktan hemen sonra ve bir çok uluslararası kurum ve organizasyonun yardımıyla; zorla göç ettirilen insanların kendi ülkelerine dönmeleri için çalışmalar yapılmıştır. Bugün bile savaş döneminde göç eden insanların bir kısmı çeşitli nedenlerden dolayı kendi ülkelerine dönememektedirler.

UNCHR tarafından 1997 yılı başında mülteci statüsünde bulunan yaklaşık 815.000 Bosna-Hersek vatandaşından 200.000'inin yıl içinde Bosna-Hersek'e dönecekleri ve bu dönüşlerin 160.000'inin Federasyon Bölgesi'ne, 40.000'inin ise Sırp Entitesine gerçekleştirilmesi öngörülmüşse de, 1997 sonu itibariyle bu sayının en fazla 110.000 kişi seviyesinde kaldığı hesaplanmaktadır.

1997 yılında Bosna-Hersek'e dönen mültecilerin 95.000 kişilik büyük bir bölümü Almanya'dan gelmiştir. UNHCR tarafından 1998 yılında evlerine dönecek mültecilerin sayısının en fazla 220.000 olabileceği tahmin edilmiştir. UNHCR verilere göre 1 Aralık 1997 tarihi itibariyle 29 değişik ülkede kayıtlı toplam 712.500 Bosna-Hersek'li mülteci bulunmaktadır.

Göçlerin en önemli sebeplerinden biri de ekonomik şartlardır. Ülkenin yaşadığı ekonomik sıkıntılar büyük oranda işsizliğe neden olmuştur. Bu nedenle bir çok insan Orta ve Batı Avrupa ülkelerine göç etmek zorunda kalmıştır. 1991 yılında yapılmış olan nüfus sayımı verilerine göre Bosna-Hersek'ten giderek çeşitli ülkelerde çalışan kişi sayısı 165.066 civarındadır. Bu çalışan nüfusla beraber 69.147 aile ferdi de ülkeyi terk etmiştir. Bosna-Hersek'ten geçici iş için giden insanların büyük çoğunluğu, yani % 50'si Almanya'yı, % 20'si Avusturya'yı ve % 16'sı ise İsviçre'yi tercih etmektedir.

İç göçlere dikkat edecek olursak özellikle 1992 yılına kadar hem zaman, hem de mekan bakımından çeşitli nedenlerden dolayı ülke

içinde de göçler gerçekleşmiştir. Doğal olarak da birinci derecede iç göçe maruz kalan alanlar kurak, dağlık ve tepelik alanlardır. Dolayısıyla bu tür yerlerde nüfusun giderek azalması ve buna karşılık vadi ve depresyon gibi verimli arazilerde nüfusun artması şeklinde bir süreç yaşanmıştır.

5- Nüfusun Cinsiyet Yapısı

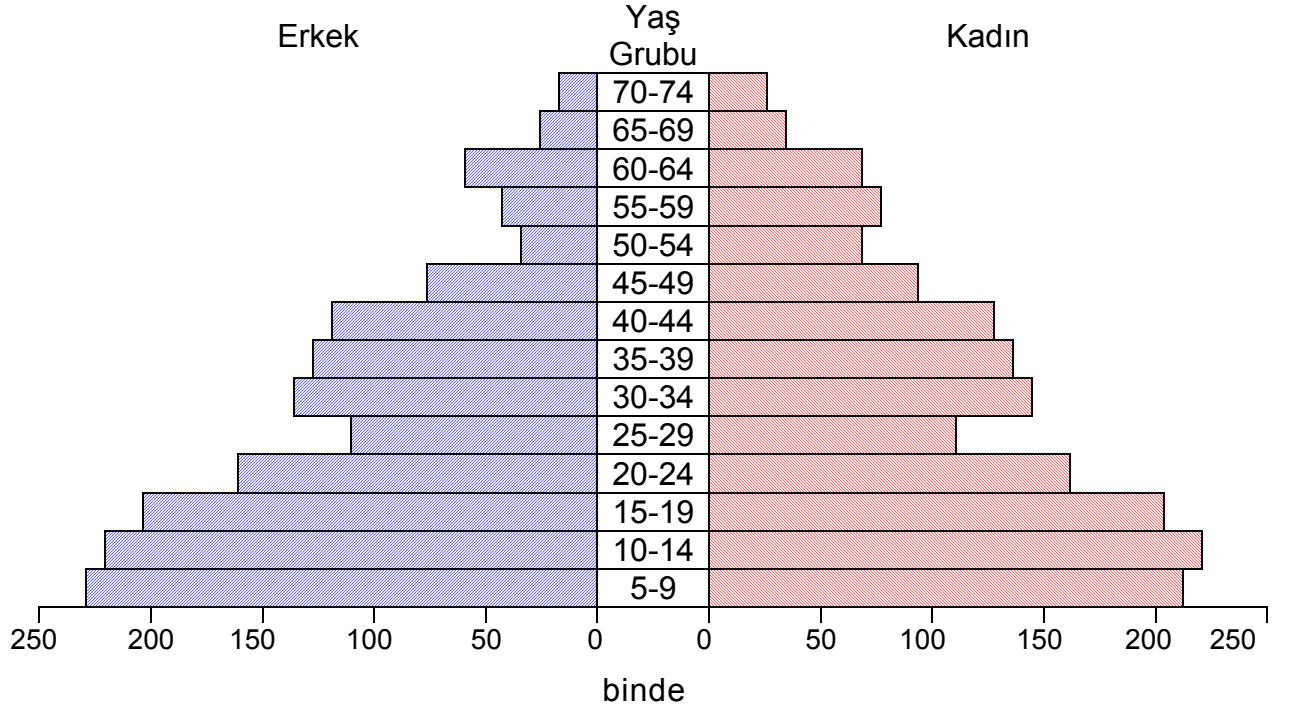
Ülke nüfusunun cinsiyet yapısına baktığımızda, İkinci Dünya Savaşı'ndan 1981 yılına kadar olan dönemde kadın nüfusun erkek nüfustan fazla olduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebebi erkek nüfusun büyük bir kısmının savaşta ölmesi ve erkeklerin kadınlara nazaran daha çok göç etmesidir. Daha sonraki dönemlere ait olan istatistiklere göre bu fark yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Nitekim, 1991 yılında erkeklerin ve kadınların sayısı hemen hemen yakın değerlerde tespit edilmiştir. (erkek % 49.9: kadın % 50.1).

Ülkedeki nüfusun cinsiyet yapısında dengeler kurulurken, 1992-1995 yılları arasında baş gösteren savaş bu durumu değiştirmiştir. Bugünkü durumu incelediğimizde kadın nüfusunun büyük bir farkla erkek nüfusundan fazla olduğu görülmektedir.

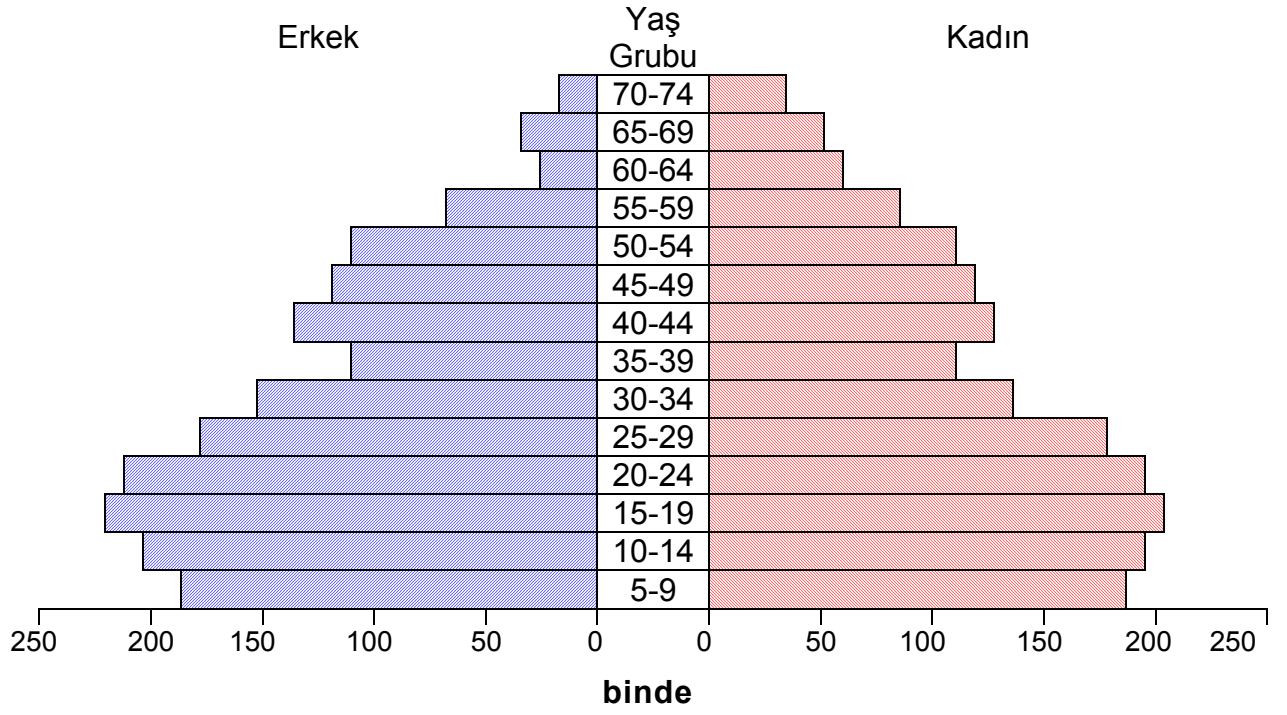
6- Nüfusun Yaş Yapısı

Ülkedeki nüfusun yaş yapısına baktığımızda İkinci Dünya Savaşı'ndan 1991 yılına kadar genç nüfusun azalmasına karşın, yaşlı nüfusun arttığı gözlenmiştir. Genel olarak değerlendirdiğimizde ülke nüfusu yaşlı nüfus özelliği taşımaktadır. 1991 yılı verilerine göre ülkedeki nüfusun % 32'sini 0-14 yaş grubu, % 57'sini 15-64 yaş grubu ve % 11'ini ise 65 yaş ve üzerindeki yaş grubu oluşturmaktadır. Tabii ki nüfusun yaş yapısı ekonomik açıdan büyük önem arz etmektedir. Özellikle, nüfus tablolarını incelediğimizde son yıllarda Bosna-Hersek nüfusu içerisinde iktisaden faal nüfusun, yani 15-65 yaş arası nüfusla, yaşlı ve bağımlı olarak tanımladığımız 65 yaş ve üzerinde olan nüfusun arttığı, buna karşılık 0-14 çocuk yaş grubunun azaldığı

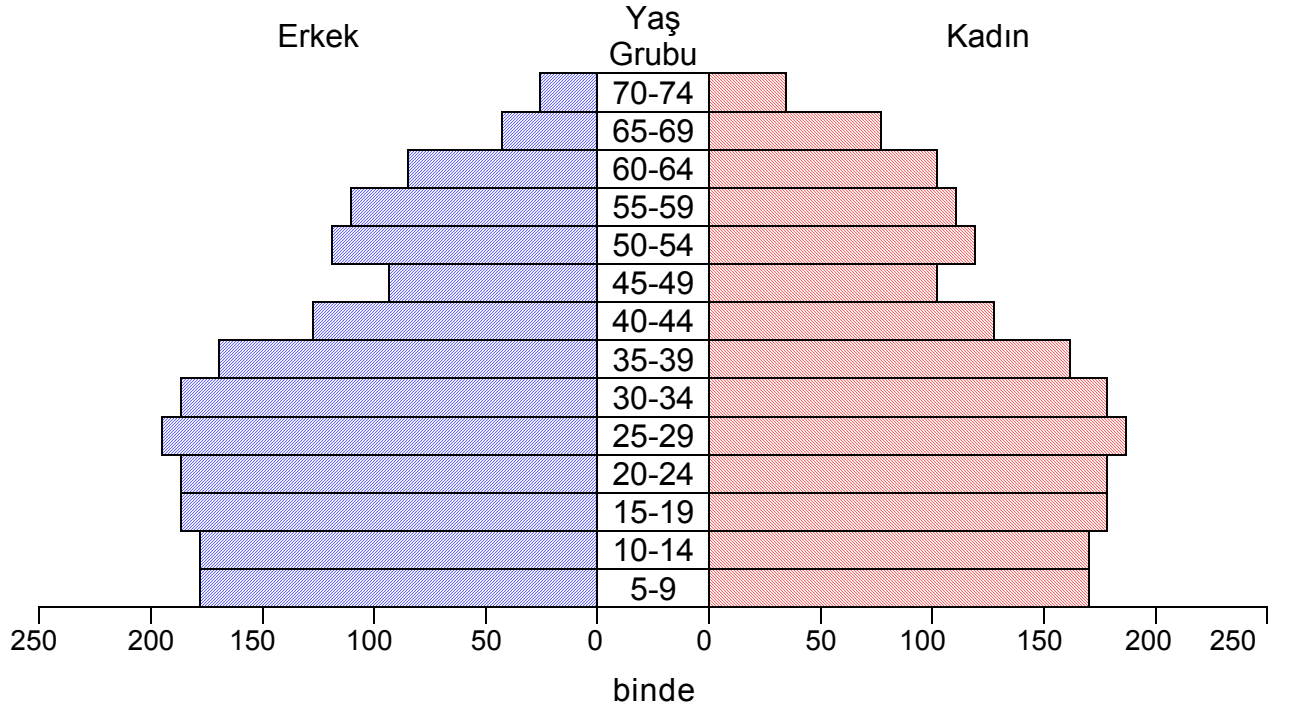
görülmektedir. Bu değerlerle oluşturulan nüfus piramidi Bosna-Hersek'in gelişmekte olan bir ülke olduğunu ortaya koymaktadır.

Grafik 6 : Bosna-Hersek'e Ait Nüfus Piramidi (1971)

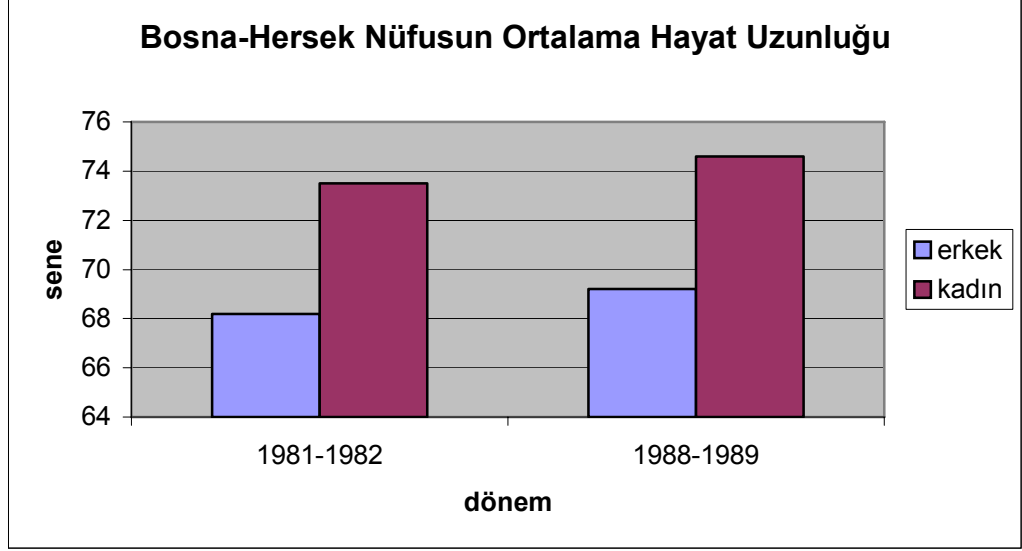
Grafik 7 : Bosna-Hersek'e Ait Nüfus Piramidi (1981)

Grafik 8 : Bosna-Hersek'e Ait Nüfus Piramidi (1991)

1971, 1981 ve 1991 yıllarına ait nüfus piramidini inceleyecek olursak, genel olarak, burada 0-14 ve 15-65 yaş grubunun giderek arttığını görebiliriz. Özellikle 1971 yılında, 0-5 yaş erkek nüfusun kadın nüfusundan fazla olduğu görülmektedir. İktisaden faal olan 25-45 yaş arası nüfusun ise yaşlı nüfusa göre fazla olduğu dikkat çekmektedir (Grafik 6). 1981 yılı nüfus piramidine baktığımız zaman yeni doğanların sayısında yani 0-5 yaş grubunda büyük bir azalma olduğu görülür. Buna karşılık genç nüfusun yüksek olduğu ve iktisaden faal nüfusun arttığı dikkat çeker (Grafik 7). 1991 yılı nüfus piramidinde ise nüfus artışının sabit olduğu görülmektedir. Genel anlamda çocuk nüfusun diğer piramitlere göre giderek azaldığına görülür(Grafik 8). Bu üç nüfus piramidinin sonuçlarına göre ülkede nüfus artışı giderek azalmaktadır. Buna rağmen ortalama yaşam süresi ise uzun sayılmaktadır. Son nüfus piramidine göre ülke geliştirmekte olan ülke tablosu çizmektedir.

Bunun yanı sıra ülkede ortalama yaşam süresi kadınlarda erkeklerden daha uzundur. İkinci Dünya Savaşı'ndan 1991 yılına kadar nüfusun ortalama yaşam süresinin uzadığı görülmektedir. Şöyle ki, 1948 yılında ortalama yaşam süresi 43 yıl iken, 1991 yılında bu süre 74 yıla kadar uzamıştır. Bosna-Hersek'te ortalama hayat uzunluğu 1988/98 yılında kadınlarda 74 yıl iken erkeklerde 65 yıl olarak tespit edilmiştir.

Grafik 9 : Bosna-Hersek Nüfusun Ortalama Hayat Uzunluğu

7- Nüfusun Ekonomik Yapısı

Bosna-Hersek nüfusunun ekonomik yapısını incelediğimizde 1991 yılı verilerine göre nüfusun % 41'ini faal nüfus oluşturmaktadır. Bu verilere göre ülkede faal nüfusun oranı nispeten düşüktür. Ülkedeki faal nüfusun cinsiyet yapısını inceleyecek olursak, burada iktisaden faal kadın nüfusunun yalnız % 28'nin çalıştığı istatistiklerce tesbit edilmiştir. Bunun yanı sıra ülkede bağımlı nüfusun oranının % 50 civarında olduğu saptanmıştır.

Genel olarak II. Dünya Savaşı'ndan sonra faal nüfusun toplam nüfus içerisinde devamlı olarak azaldığı kaydedilmiştir. Bu azalmanın başlıca nedenleri; genç nüfusun daha fazla eğitilmesi, köylerden şehirlere doğru büyük bir göç hareketinin olması ve emeklilerin sayısının artışıdır.

Tarım nüfusunun faal nüfus ve toplam nüfus içerisinde azalması nüfus yapısındaki en önemli değişim olarak kabul edilir.

İkinci ve üçüncü sektörlerin hızlı gelişmesi ve insanların ülke dışında iş bulabilme şansı yakalamalarına paralel olarak tarım nüfusu azalmıştır. Aynı zamanda tarım hanelerinin sayısı da azalmıştır.

Buna paralel olarak şehirli nüfusun artışı gözlenmektedir. 1948 yılındaki yapılan nüfus sayımına göre şehir nüfusu %14.3 iken, 1981 yılında ise şehir nüfusu %36.2'ye yükselmiştir. Nüfusun eğitim yapısı oldukça değişmiştir.

II Dünya Savaşından sonraki dönemlerde toplumsal ve ekonomik değişimler sonucunda ülkenin tarım nüfusunun toplam nüfus içerisindeki oranı giderek azalmıştır. Şöyle ki, 1948 yılında ülke nüfusunun % 72'si tarım sektöründe çalışırken, bu oran 1991 yılında % 9'a kadar gerilemiştir.

Aynı zamanda tarım nüfusunun toplam faal nüfus içerisindeki oranı da giderek düşmüştür. 1948 yılında % 68 civarında olan tarım nüfusu 1991 yılında % 11'e gerilemiştir.

8- Nüfusun Etnik ve Din yapısı

Slav ırkının dinsel ayrışması, Roma İmparatorluğu'nun dağılmasından hemen sonra başlamaktadır. Hırvatlar Roma'daki papalığa bağlı Katolik Kilisesi'ne bağlılıklarını sürdürürken, Sırlar bölgenin yeni hakimi Bizans İmparatorluğu'nun etkisiyle Konstantinopolis Patrikliği'ne bağlanarak, Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebini benimsemişlerdir. Bir başka deyimle Slavlar'ın batıda olanları Roma'ya bağlı Katolik, doğuda olanları İstanbul'a bağlı Ortodoks'tur, Bosnalılar ise Bogomil mezhebini seçmişlerdir.

Ortaçağın en büyük pürütenleri olarak tanımlanan ve iki kiliseden de bağımsız bir yapıya sahip olan Bogomiller, 14. ve 15. yüzyıllarda topluca İslam'a geçmişlerdir (Bugünkü Müslüman Boşnaklar, Bogomillerin torunlarıdır). Osmanlı yönetimi döneminde, Bosna-Hersek nüfusunun büyük bir bölümü İslamiyet'i kabul etmiştir. Böylece, bölgede çok karmaşık bir sosyal ve ekonomik yapılanma ortaya çıkmıştır. Aynı

etnik temelden gelen ve aynı dili konuşan insanlar, dinlerine göre (Müslümanlar, Ortodoks Hıristiyanlar ve Katolikler olarak) üç ayrı gruba bölünmüşlerdir.

19.yüzyılda, bölge insanların bağılı oldukları dinler, bölgedeki ulusal kategorilerin temelini teşkil etmiştir (Boşnaklar, Hırvatlar ve Sırlar). Bu aynı zamanda, bölgede üç değişik kültürel oluşuma neden olmuştur.

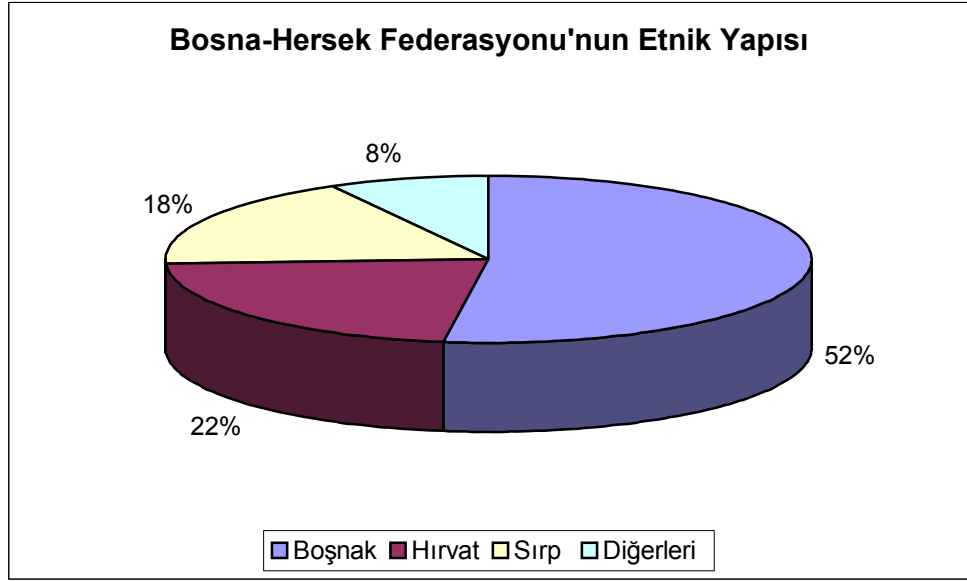
Boşnaklar, Türk-İslam kültürünü benimseyip, bu kültüre kendi yaratıcılıklarını da katarken, Sırlar Bizans ve Slav kültürünü, Hırvatlar ise Katolik Hıristiyan kültürünü benimsemişlerdir. İspanya ve Portekiz'deki Musevilerin, 1492 yılındaki "Büyük Göç"ünden sonra, Bosna-Hersek kültürünün dördüncü unsuru olan Sephardic-Museviler de 1496 yılından itibaren bölgeye yerleşmeye başlamışlardır.

Görüldüğü gibi Bosna-Hersek'in etnik yapısı oldukça karmaşıktır. Bu karmaşıklık tarihi ve kültürel köklere dayanmaktadır. Nitekim, geçtiğimiz asırlarda gerçekleşen tarihi ve siyasi olaylar ile bu olaylara bağılı olarak ortaya çıkan bir takım faktörler Bosna-Hersek nüfusunun etnik yapısının karmaşık bir özellik göstermesine neden olmuştur.

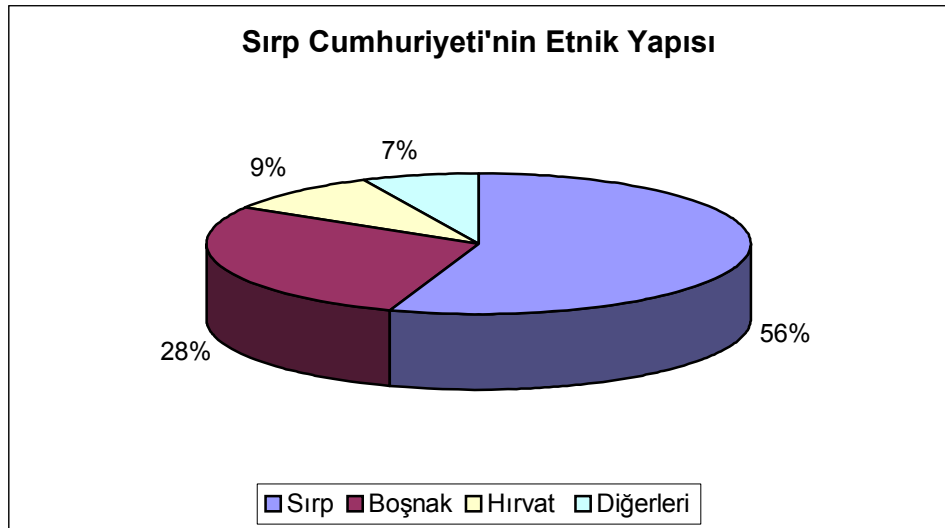
Karmaşık etnik yapısı, renkli kültürü, çeşitli dil ve din yelpazesi Bosna-Hersek nüfusunun karakteristik özelliğidir. O yüzden biz Bosna-Hersek için çeşitli kültürleri bir arada barındıran, çok dinli ve çok dilli bir etnik mozaik ülkesi demekteyiz(Fotoğraf 16).

1991 verilerine göre Bosna-Hersek nüfusunun % 43.5'ini Boşnaklar, % 31.2'sini Sırlar, % 17.4'ünü Hırvatlar ve % 7.9'unu ise diğer milletler oluşturmaktadır (Harita 14). Şunu da belirtmemiz gerekir ki, son on yılda gerçekleşen savaş ülkenin etnik yapısında büyük değişikliklere yol açmıştır. Bu durum özellikle Bosna-Hersek'in doğu ve kuzeybatı bölümü ile doğu Hersegovina bölümünde belirgin bir şekilde gözlenmektedir.

Harita 14 : Bosna-Hersek'in Etnik Yapısı

Grafik 10 : Bosna-Hersek Federasyonunun Etnik Yapısı

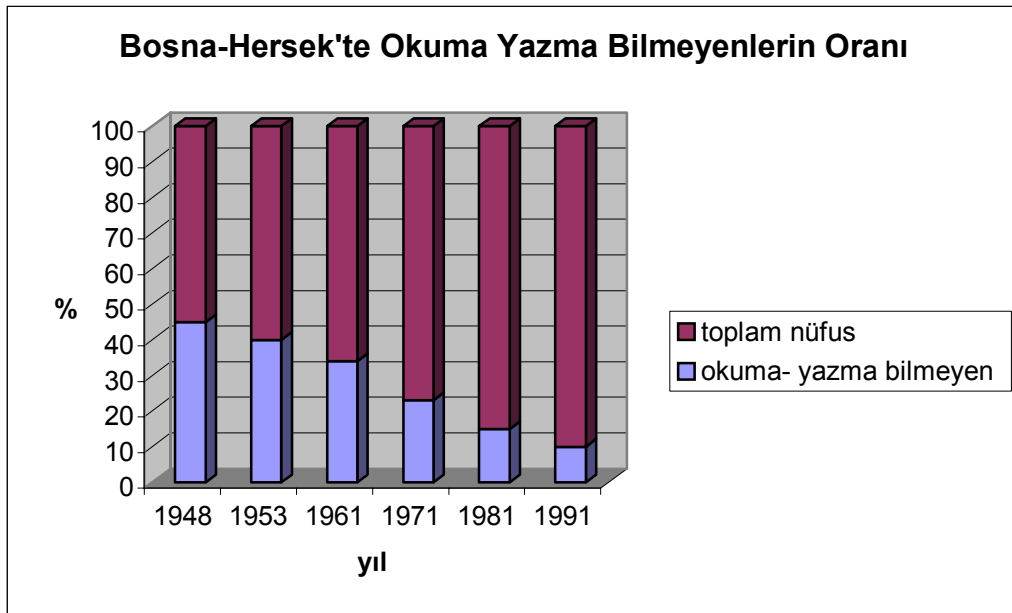

Grafik 11 : Sırp Cumhuriyetinin Etnik Yapısı

Yukarıdaki grafiklerden anlaşıldığı üzere, Bosna-Hersek Federasyonu'nda nüfusun büyük bölümünü sırasıyla Boşnaklar, Hırvatlar ve Sırlar oluştururken, Sırp Cumhuriyeti'nde ise bu Sırp, Boşnak ve Hırvat olarak sıralanmaktadır.

9- Nüfusun Eğitim Yapısı

1991 yılı verilerine göre Bosna-Hersek nüfusunun eğitim yapısı hâlâ istenilen düzeyde değildir. Bu durum ülkenin önemli toplumsal sorunlarından biri olarak görülmektedir. Nüfusun % 10'a yakını okuma-yazma niteliğinden yoksundur. Özellikle en büyük sorun da, kadın nüfusun büyük bir kısmının halen okuma-yazma bilmemesidir. 1991 yılı itibariyle; 15-24 yaş arası kadınlar içinde okuma-yazma bilmeyenlerin oranı %1.3 iken, 25 yaş ve üzeri kadınlar içindeyse okuma-yazma bilmeyenlerin oranı %12.6'dır. 1991 yılı itibariyle 15-24 yaş arası erkekler içinde okuma-yazma bilmeyenlerin oranı %0.8 iken, 25 yaş ve üzeri erkekler arasındaysa okuma-yazma bilmeyenlerin oranı %2.7'dir. Eğitim düzeyinin düşük olmasına rağmen, nüfusun % 14'ünü okul bitirmeyenler, % 20'sini okulu tamamlamayanlar, % 3'ünü yüksek okul mezunları ve % 4'ünü ise üniversite mezunları oluşturmaktadır.

Grafik 12 : Bosna-Hersek'te Okuma Yazma Bilmeyenlerin Oranı

Bütün bu rakamlara rağmen, Bosna-Hersek'te özellikle savaştan önce her türlü eğitim imkanları bulunmaktaydı. Fakat ülkenin bütün sektörleri gibi eğitim kurumları da savaştan nasibini almıştır. Yıkıcı izleri yok etmek ve bu kurumları yeniden yapılanmak için zamana ve yardıma ihtiyaç vardır.

Bosna-Hersek'te savaş sırasında en fazla tahribatın yapıldığı sektörlerin başında hiç şüphesiz eğitim sektörü gelmektedir. Savaş öncesi verilere göre, okur-yazarlık oranı %90 dolaylarındadır. İlkokul çağı zorunlu eğitimin 8 yıl olduğu ülkede, toplam okul binalarının %70'inin tahrip edilmiş ya da askeri amaçla kullanılmış olmasından dolayı eğitim hizmeti verilemez hale gelmiştir. Dünya Bankası'nın öncülüğünde, donör ülkelerce verilen yardımlar sayesinde, okulların büyük bir kısmı onarılarak her düzeydeki eğitime yeniden başlanmıştır. Ülkede ilkokulların sayısı 407, ortaöğrenim okullarının sayısı ise 171'dir. Halen Saraybosna, Tuzla, Mostar ve Batı Mostar'da 4 adet üniversite bulunmaktadır. Saraybosna'da bulunan üniversite, 18 fakülte, 4 akademi ve bir yüksek okulundan oluşmaktadır. Tuzla'da bulunan üniversite ise 7 fakülteden oluşmaktadır. Mostar'da bulunan üniversite 4 fakülte ve bir akademiden oluşmaktadır. Batı Mostar'da bulunan üniversite 5 fakülte ve 2 akademiden oluşmaktadır.

B) YERLEŞME

1- Şehir Yerleşmeleri

Bosna-Hersek topraklarında Neolitik döneminden beri yerleşim alanları mevcuttur. Bu yerleşim alanları baŐlangıĉta köy özellikleri taşımaktadır ve burada yaşayan insanlar bu dönemlerde daha çok tarım, avcılık, balıkçılıkla uğraŐmıştır. Daha sonra Bakır ve Tunĉ dönemlerinde insanlar özellikle bu tür maddelerden yararlanarak yerleşme alanları kurmuşlardır. Bu yerleşmeler daha çok hammaddelerin bulunduğu bölgelerde kurulmuştur. Eski yerleşmelerin kalıntıları bu konuda bize bir ĉok ipucu vermektedir.

Ortaĉađ'ın küçük feodal devletler döneminde, XIV. yüzyıla kadar Bosna-Hersek topraklarında bulunan yerleşmelerin ĉođu köy yada küçük kasaba özelliği taşımaktadır. XIV. yüzyıldan itibaren ekonominin ve ticaretin büyümesi ve özellikle paranın kullanılmaya baŐlanması ile yerleşmelerin kurulduğu mekanlar değişmiştir. Ticari faaliyetlerin gelişmesine paralel olarak bir ĉok Şehir küçük ticari merkezler haline dönuŐmüŐtür. Bu dönemde küçük ticari merkezlerin yanı sıra madencilik Şehirleri de ortaya ĉıkmıŐtır. Roma döneminde Bosna-Hersek topraklarında bir ĉok idari, askeri, ticari ve madencilik Şehirleri mevcuttur.

Osmanlılar, Bosna-Hersek'e girdikleri zaman kendileriyle beraber özgün bir kentleşme sistemi de getirmişlerdir. Bu dönem iĉerisinde kurulan yerleşmeler daha çok Şark-İslam özelliği taŐımıŐtır. Dolayısıyla bugünkü Bosna-Hersek'in bir ĉok Şehrinin alt yapısının Osmanlı dönemine ait olduğunu ve bu Şehirlerde hâlen İslam ve Şark kültürünün izlerinin belirgin bir Şekilde mevcut bulunduğunu görmek mümkündür.

GeĉmiŐte ülkenin bir ĉok Şehrinde Dubrovnik tüccarlarına ait 'latinkule' adı verilen semtler kurulmuştur. Daha sonraki dönemlerde bu semtlerde Musevi tüccarlar ticaret yapmıŐlardır. Museviler İspanya'dan sürgün edildikten sonra Türkiye'ye akın etmişlerdir. Dolayısıyla o

tarihlerde Osmanlının bir parçası olan Bosna-Hersek topraklarına da aynı dönemde yerleşirler.

Ülkede yeni kurulan yerleşmeler genellikle eski yerleşmelerin olduğu yerlerde veya onların yakınında kurulmuştur. Böylece eski meydanlar, pazar yerleri ve küçük kasabalar yerleşmelerin çekirdeklerini oluşturmuştur. Osmanlılar'ın etkisiyle kurulan ve gelişen şehirlerin kendine özgü zanaat ve ticaret hayatları ile askeri, idari ve dini fonksiyonları söz konusudur.

Osmanlı dönemine ait iki tip yerleşmeden bahsedilebilir. Bunlar kasaba ve şehirlerden ibarettir. Burada kurulan şehirlerin alt yapısı doğudaki şehirlere benzemektedir. Ve hemen hemen her şehrin alt yapısı da aynı özelliği taşımaktadır. Bu gibi şehirlerde meydan ya da pazar yeri, esnafın çarşısı, şehrin merkezinde yer almıştır. Bu yerleşmeler yüksek duvarlarla çevrilen, avluları olan evlerden oluşmuştur(Fotoğraf 20). Ticaretin gelişmesine paralel olarak bazı şehirlerin yapılarında değişimler yaşanmıştır. Örneğin ticarete bağlı olarak şehir merkezlerinde nüfus sayısı artmıştır. Söz konusu şehirlerin en tipik örneği Bosna-Hersek'in başkenti Sarayevo (Saraybosna) şehridir (Fotoğraf 1). O dönemde Foça, Çayniçe, Travnik, Banya Luka (Fotoğraf 3), Zvornik, Mostar(Fotoğraf 7) ve Livno şehirleri de önemli şehirlerdendir.

Bu dönemlerde eski madencilik merkezleri çok fazla gelişme göstermemiştir. XVIII. yüzyıl boyunca kırsal kesimlerden şehirlere doğru göç hareketleri artarak devam etmiştir. Özellikle Slavonya, Dalmaçya ve Lika bölgelerinden mülteci olarak gelen insanlar sayesinde şehirlerde nüfus artışı hızlanmıştır. Bu durum yeni şehirlerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece Trebinje, Kulen, Vakıf, Priyedor ve benzeri bir çok şehir ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde Bosna-Hersek'i diğer Avrupa ülkeleriyle karşılaştıracak olursak, ülkedeki ekonomik durumun nispeten durgun olduğu ve dolayısıyla şehir yerleşmelerinde de bir durgunluk yaşandığı söylenebilir.

Osmanlı-Türk döneminde bir takım kasaba ve şehirler kurulmuştur. Bu dönemde kurulan kasabaların nüfusu 1000 ile 2000 civarındadır. Yerel ve bölgesel açıdan ticari, askeri ve idari merkez niteliği taşıyan şehirler 10.000 ve üzeri nüfusa sahip olmuştur. O dönemde, kasaba ve şehirlerde yaşanan nüfus, toplam ülke nüfusunun ancak % 10 ila % 15'ini oluşturmaktadır.

Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan'ın hakimiyeti altına girdikten sonra, ülkedeki demir ve karayolu ulaşımının gelişmesine bağlı olarak burada yeni ve modern yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Osmanlı-Türk döneminde başlayan sanayileşme hareketi bu dönemde hız kazanarak devam etmiş ve kentleşme olayı da buna paralel olarak artmıştır. Bu yeni ve küçük sanayi merkezlerine örnek olarak Breza, Uglyenik, Kreka, Zavidoviçi, Drvar, Tesliç, Lukavas vs. gibi şehirleri örnek gösterebiliriz. Özellikle yeni yapılan demir ve karayollarının çevresinde bir takım yeni yerleşim alanları ortaya çıkmıştır ki bunlar; Ostrojas, Yablanisa, Čaplyina, Kalinovnik, Bosansko-Grahovo, Han Pijesak vs.'dir.

Böylece kısa zamanda ülkedeki bir çok şehir yerleşimi, modern batılı yerleşimlerin özelliklerine kavuşmuş, fakat eski İslam-şark çizgilerini de korumuştur. Özellikle Bosna-Hersek'te küçük şehirlerin oranı çoktur. Bu şehirlerde yaşayan nüfus ülke nüfusunun % 20'sini oluşturmaktadır.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemlerde kentleşme süreci durmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında bir çok yerleşme yakılıp yıkılmıştır. Savaştan sonraki dönemlerde, devletin desteğiyle yerleşmelerin yeniden yapılanması ve eski yerleşim alanlarının genişletilmesine çalışılır. Hızlı bir sanayileşme ve kentleşme sürecinin gerçekleşmesiyle beraber şehir nüfusunda belirgin artışlar gözlenmiştir. Bu dönemde birkaç yeni şehir ortaya çıkmıştır: Bunlardan bazıları Banoviçi, Vitkoviçi, Yeni Travnik gibi şehirlerdir. Eski yerleşmeler, yeni fonksiyonlara sahip birer idare, kültür, siyaset, ekonomi ve sanayi merkezi durumuna gelmişlerdir. Bir çok küçük köy yerleşmesi gelişerek şehir yerleşimi haline dönüşmüştür.

1981 yılında Bosna-Hersek'te 2000 nüfuslu 11 şehir, 2000-5000 nüfuslu 35 şehir, 5000-10.000 nüfuslu 27 şehir, 10.000-20.000 nüfuslu 20 şehir, 20.000-50.000 nüfuslu 5 şehir, 50.000-100.000 arası ile 100.000-500.000 nüfuslu 2 şehir bulunmaktadır. Yukarıdaki verilerden de anlaşıldığı üzere ülkede 2 000-20.000 nüfuslu şehirler çoğunluktadır. Bu şehirler ülkedeki kentsel bölgelerin % 33'ünü oluşturur.

Şehir fonksiyonlarına bakacak olursak, Bosna-Hersek'te 27 sanayiî ve 63 hizmet şehri bulunmaktadır. Bu şehirlerde nüfusun % 25'i sanayi ve hizmet sektörlerinde çalışmaktadır. Diğer şehirlerde ise nüfusun % 25'inin tarım sektöründe çalıştığı görülmektedir. Bu gibi şehirler tarım şehri statüsünü taşımaktadır.

Bosna-Hersek'in önemli şehirleri.

Sarayevo(Saraybosna) kenti ülkenin başkentidir (Harita 2) (Fotoğraf 1). Metropol ve makro bölgesel merkez durumunda olan kent Bosna-Hersek'in en önemli şehirdir. Ülkenin kuzey doğu bölgesinin merkezi durumunda olan Tuzla şehri ile kuzey batı bölgesinde merkez durumunda olan Banyia Luka (Fotoğraf 3) şehri ise, diğer büyük ve önemli şehirler arasında sayılmaktadır. Ülkenin güney doğusunda yer alan Mostar şehri bu bölgenin başlıca şehridir. Ülkenin diğer büyük ve bölgesel merkez niteliği taşıyan şehirleri arasında: Bihaç, Doboy, Bugoyno, Travnik(Fotoğraf 18), Zenisa (Fotoğraf 2), Livno, Trebinje ve Gorajde, Priyedor, Derventa, Brčko, Biyelyina, Zvornik, Yaysa(Fotoğraf 4,5), Visoko, Vişegrad, Foça ve Konyic sayılabilir.

2- Köy Yerleşmeleri

Tarih boyunca kırsal yerleşmeler hiçbir zaman tarım ve hayvancılık fonksiyonunu kaybetmemiştir. Ülkedeki kırsal yerleşmelerin dağılışı çeşitlilik göstermektedir. Bu tür yerleşmeler akarsu vadilerinde, depresyon alanlarında, tepelik alanlarında ve az bir kısmı da dağlık alanlarda yer almaktadır.

Ülkede bir çok köy yerleşmesi ortaçağdan beri bilinmektedir. Bu yerleşmeler genelde büyük şehirlerin çevresinde kurulmuştur. Buradaki köy yerleşmelerinin büyük bir kısmının Osmanlı döneminde kurulduğu tahmin edilmektedir.

Daha sonraki dönemlerde gerek Avusturya-Macaristan döneminde, gerekse de iki dünya savaşı arasındaki ara dönemde köy yerleşmelerinin sayısı artmış, fakat şekil ve fonksiyon bakımından genel yapı değişmemiştir. Dağlık alanlarda bulunan köylerin başlıca uğraşım alanı büyükbaş hayvancılık olmuş; depresyon alanlarında kurulan köylerde ise insanlar daha çok tarım, küçük baş hayvancılık ve domuz yetiştiriciliği gibi işlerle uğraşmışlardır.

Burada doğal şartlara bağlı olarak, iki yerleşme şekli karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki dağınık, diğeri ise toplu yerleşmelerdir. Daha çok dağlık alanlarda görülen ve birbirlerinden uzak olarak inşa edilen evleri ile dikkat çeken yerleşmeler dağınık köy yerleşmelerdir. Toplu köy yerleşmeleri genellikle, vadi ve depresyon alanlarında bulunmaktadır. Bu tür köy yerleşmeleri ülkenin kuzey bölümlerinde, özellikle de Panonya Ovası'nda görülmektedir.

Doğal ve ekonomik şartların yanı sıra köy yerleşmelerini etkileyen faktörlerden bir diğeri de nüfusun sosyal ve psikolojik yapısıdır. Bunu örnekleyecek olursak, Müslüman köylerinin daha ziyade bir cami etrafında kurulduğu dikkati çekmektedir. Önce bir cami inşa edilmekte ardından bu yapı merkez alınarak onun çevresine diğerkurumlar ve evler kurulmaktadır. Bosna-Hersek'te bu tür köyler XV. yüzyıldan itibaren İslam dinnin etkisiyle ortaya çıkmıştır.

Ayrıca güneyden gelerek, hayvancılıkla uğraşan Ortodokslar ülkenin orta ve kuzey bölümlerinde yer alan dağınık köy yerleşmelerini de beraberlerinde getirmişlerdir. XVII. yüzyılda Bosna Paşalığı'nın sınırlarının belirlenmesi sırasında deniz kıyıları, Panonya Ovası'nda yer alan devamlı yerleşmeler ile bu geçici yerleşmeler arasındaki ilişkiler kopmuştur. Dolayısıyla geçici olarak mesken edilen yerler daha sonra

devamlı yerleşmelere dönüştürülmüştür. Eski dönemlerde Bosna-Hersek'te geçici yerleşmelerin sayısı bugüne nazaran daha fazla olmuştur. Küçük birer baraka da diyebileceğimiz bu tip yerleşmeler halk dilinde 'stanovi', 'baçila' ve 'katuni' gibi çeşitli yerel isimlerle tanınmaktadır(Fotoğraf 22).

Avusturya-Macaristan döneminde ticaretin ve ekonominin gelişmesine paralel olarak büyük aileler bölünerek kendilerine yeni evler kurmuşlardır. Bu evler dağınık yerleşmelerin arasında kurulmuş ve zamanla bu tür yerleşmeler toplu yerleşmelere dönüştürülmüştür. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızlı gelişen sanayileşme ve kentleşmenin etkisiyle eski yerleşmeler fonksiyonları, fizyonomileri ve hatta mekanları bakımından bile değişiklikler göstermiştir.

Savaş sonrası, şehirlerde olduğu gibi kırsal alanlarda da alt yapı çalışmaları sürmektedir. Artık bir çok köyün su, kanalizasyon, okul, hastane, bakkal gibi bir çok imkanları mevcuttur. Böylece bir çok köy yerleşmesi zamanla kentleşme sürecine katılarak şehir özellikleri taşıyan karışık tip yerleşmeye dönüşmektedir. Son yıllarda köy nüfusu giderek azalmaktadır. Bunların ekonomi başta olmakla bir çok nedeni vardır. Özellikle genç ve iktisaden faal nüfusun terk ettiği bu gibi köylerde yaşayan nüfusun, büyük çoğunlukla yaşlı nüfus olduğu görülmektedir. Bugün Bosna-Hersek nüfusunun % 50'si köylerde yaşamaktadır.

C) ÜLKENİN SİYASİ VE İDARİ DURUMU

1991 yılında önce Slovenya, daha sonra da Hırvatistan, Yugoslavya Cumhuriyetinden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu olayı müteakiben Bosna Hersek'te de bir referanduma gidilerek 6 Mart 1992 yılında bağımsızlık ilan edilmiş ve ve bu yeni ülke uluslararası topluluk tarafından resmen Bosna Hersek Cumhuriyeti olarak tanınmıştır. Bilindiği üzere, 3 Nisan 1992'de savaş başlamış ve savaş devam ederken 14 Mart 1995 tarihinde Boşnaklar ile Hırvatlar'dan oluşan Bosna Hersek Federasyonu kurulmuştur. Sırpolar ise bu federasyona katılmayı reddederek Sırbistan Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır.

Bosna-Hersek Devleti, Bosna-Hersek Federasyonu ve Republika Srpska olmak üzere, iki Entite'den oluşmaktadır (Harita 15).

Bosna-Hersek Devleti'nin başında, ülkedeki her üç etnik grubun birer temsilcisinin yer aldığı Başkanlık Konseyi bulunmaktadır. Konsey üyeleri, seçimle belirlenmekte olup, Konsey Başkanlığı, sekizer aylık süreyle, rotasyon usulüyle yürütülmektedir. Bosna-Hersek Parlamentosu, "Temsilciler Meclisi" ve "Halklar Meclisi" şeklinde iki kanattan oluşmaktadır. Temsilciler Meclisi'nin halk tarafından doğrudan seçilen 42 üyesi bulunmaktadır. Üyelerinin 28'i BH Federasyonu, 14'ü ise Republika Srpska'daki seçmenlerin oylarıyla belirlenmektedir. BH Halklar Meclisi ise Entite Meclislerince seçilen toplam 15 üyeden oluşmaktadır. Her üç etnik grup 5'er üyeye sahiptir.

Yeni düzenlemelere göre, Bosna-Hersek Devleti düzeyinde, Başbakanı da kapsayan 6 kişilik Bakanlar Kurulu oluşturulacaktır. Bakanlar Kurulu, Başkanlık Konseyi tarafından atanacak olup, Başbakanın, Başkanlık Konseyi Başkanlığını yürüten etnik gruptan olmaması gerekmektedir.

Bosna Hersek Bakanlar Kurulu, kurulun oluşumu ve yetkileri ile toplanma esasları konularında taraflar arasındaki görüş farklılıkları nedeniyle uzun süre oluşturulamamış ve toplanamamıştır. Sırp tarafı Bakanlar Kurulu'nun asgari yetkilere sahip olacak ve Başkanlık Konseyi'nin yürütme organı şeklinde görev yapacak bir nitelikte olmasını isterken, Boşnak tarafı Kurul'un daha geniş yetki ve sorumlulukları olmasında ısrar etmiştir. Sonunda varılan mutabakat ile Bakanlar Kurulu'nun birer hafta süreyle dönüşümlü olarak, görev yapacak olan biri Boşnak ve diğeri Sırp iki eşbaşkan ile bir Hırvat başkan yardımcısı ve üç bakandan oluşması kararlaştırılmıştır. Buna göre 'Dışişleri Bakanı' Hırvat, 'Sivil işler ve İletişim bakanı' Sırp, 'Dış ticaret ve Ekonomik ilişkiler bakanı' ise Boşnak'tır. Her bakanın diğeri iki etnik gruptan birer yardımcısı bulunmaktadır.

Bosna-Hersek Federasyonu, Boşnaklar ve Hırvatlar arasında 14 Mart 1995 tarihinde imzalanan Waşington Anlaşması ile kurulmuştur. Federasyonun başında bulunan başkan ve başkan yardımcılığı görevleri, iki farklı etnik grup tarafından, bir yıllık rotasyon usulüyle yürütülmektedir. Federasyon Parlamentosu, "Federasyon Temsilciler Meclisi" ve "Federasyon Halklar Meclisi" şeklinde iki kanattan oluşmaktadır. Federasyon Hükümeti, 14 Bakan ve 9 Bakan Yardımcısından oluşmaktadır. Bosna-Hersek Federasyonu 10 kantona bölünmüştür (5 Boşnak yoğun, 3 Hırvat yoğun ve 2 Karışık Kanton). Her kantonun kendi başkanı, meclisi ve hükümeti bulunmaktadır.

Republika Srpska'nın başında bulunan Başkan ve Başkan Yardımcısı doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Entite'nin idari yapısı, doğrudan merkeze bağlı belediyelerden oluşmakta olup, tek kanatlı bir Meclis söz konusudur (RS Ulusal Meclis).

Bosna-Hersek Federasyonu'nun içindeki 10 kanton, nüfus yapılarına göre 'Hırvat', 'Boşnak' veya 'karışık' kantonlar olarak ayrılmışlardır. Buna göre Federasyon bünyesinde 5 Boşnak kantonu, 3 Hırvat kantonu ve 2 karışık kanton bulunmaktadır. Her kantonun kendi seçmenlerince doğrudan seçilen bir Başkanı ve Meclisi bulunmaktadır.

Kanton meclislerinde bulunan üye sayısı, her kantonun nüfusuna göre değişmektedir. Kanton meclisleri, kantonun, kanton başkanı tarafından önerilen başbakanını ve hükümetini onaylamaktadır. Kantonların bakanlar kurulu üyelerinin sayısı ve görev dağılımı da farklılık arz etmektedir.

Entitelerden hiç biri ülke egemenliğine sahip değildir. Entiteler arasındaki sınırlar ise devlet sınırı sıfatını taşımamaktadır.

Harita 15 : Bosna-Hersek'in Siyasi Haritası

III- EKONOMİK COĞRAFYASI

Bosna-Hersek, 1992-95 yılları arasındaki iç savaş ortamında ekonomik gücünü % 85-90 oranında yitirmiş ve bu ülkede yaşayan 2 milyonu aşkın nüfus yerlerinden edilmiştir. Bosna-Hersek savaştan sonraki ilk yıllarda yüksek sayılabilecek bir kalkınma hızı yakalamışsa da, son 2 yılda bu hız yavaşlamış ve 2000 yılı sonu itibariyle üretim kapasitesini savaş öncesinin ancak % 35'ine çıkarabilmiştir. Ekonomisi büyük ölçüde dış yardım ve kredilere bağlı olan ülkede en büyük önceliğin, tüm ülkenin tek bir ekonomik alan statüsüne kavuşturularak kendine yeterli bir ekonomik güce kavuşmasına ve % 40 civarındaki işsizlik oranının makul seviyelere çekilerek sosyal patlamaların önlenmesine verilmesi gerekmektedir. Genç nüfusun % 60'ının başka bir ülkeye göç etmek istediği ülkede, Dayton Barış Anlaşmasının uygulanabilmesi ve çok-etnik yapılı modelin sorunsuz devam ettirilebilmesi, tamamıyla ekonomide sağlanacak başarılarla bağlıdır.

Bosna-Hersek'in en büyük ekonomik potansiyeli insanlarıdır. Her ne kadar Bosnalılar eski alışkanlıklarını ve sosyalist mentaliteyi tam olarak terk edememişler ise de, yüksek bir eğitim oranı, sıkı çalışma ve yeniliklere çabuk adapte olma özellikleri, kolay motive olmaları ve iş kurma hırısına sahip olmaları bu insanların iyi bir potansiyel olduklarını göstermektedir. Onları ülke içerisinde başarıdan alıkoyan şeylerin başında sınırlayıcı iş kuralları ve kötü yönetim gelmektedir.

Bosna-Hersek Devleti, Dayton Anlaşmasıyla Bosna Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti (Republika Sırska) olarak iki entiteye bölünmüş olup iç savaşın sona ermesinden bu yana, 5 yıl geçmiş olmasına rağmen, ülkenin bütününde henüz istikrarlı bir siyasi ve ekonomik yapı, tek bir ekonomi ve ticaret alanı (single economic space), tek ve sağlam bir gümrük idaresi ve mevzuatı oluşturulamamıştır. Savaştan sonraki yıllarda büyük ölçüde uluslararası yardımlara bağlı olarak hızlı bir artış gösteren GSMH, 2000 yılı içerisinde de büyümesini devam ettirmekle birlikte ülkenin sanayi

malları üretimi savaş öncesinin ancak % 35'ine ulaşabilmiş, ihracatın ithalatı karşılama oranı % 25'lerde kalmıştır. Halkın tasarruf eğiliminin düşük, bankacılık sektörünün son derece zayıf ve yetersiz olduğu ülkede yatırım ve ticari faaliyetler için finansman temininde büyük güçlükler yaşanmakta, yüksek ekonomik riskler nedeniyle, bulunan finansmanın maliyeti de yüksek olmaktadır.

Gerek ülke nüfusunun azlığı ve gelir seviyesinin düşük olması gerekse ülkede yatırımcı ve işadamlarına gerçek anlamda güven verecek istikrarlı bir ortamın olmayışı ve ülkenin geleceği konusundaki spekülasyonların devam etmesi nedeniyle yabancı sermaye girişi istenen seviyede gerçekleşmemiş, yabancı yatırımcıların özelleştirme faaliyetlerine ilgisi de çimento fabrikalarıyla sınırlı kalmıştır. İşsizlik oranı her iki entitede % 40 civarında seyretmekte, hükümetler ortalama 350 KM(Konvertibl Mark=1DEM) civarındaki işçi ücretlerini ve 120 KM civarındaki emekli maaşlarını ödemekte güçlük çekmektedir.

Ekonomik aktivitelerin halen büyük ölçüde devlet kontrolünde olduğu, bürokrat ve politikacıların sosyalist sistem mentalitesinden kurtulamadığı, rüşvet ve yolsuzlukların büyük boyutlara ulaştığı ülkede, ekonomik hayatın işleyişine dair kararlar, yerli yöneticilerin ilgisizliği ve kendi aralarındaki uyuşmazlığı nedeniyle daha çok uluslararası kuruluşların devreye girmesiyle alınmakta, problemler 'yüksek temsilci'nin doğrudan empoze ettiği kanunlarla çözülmeye çalışılmaktadır. Barış Uygulama Konseyi (PIC), Bosna-Hersek'te Dayton Anlaşması'nın uygulanmasını sağlamakla görevli olan Yüksek Temsilci Wolfgang Petritsch'den, ülkede sağlıklı bir ekonomik sistem kurulabilmesi için gerekli her türlü önlemi alma hususunda yetkilerini kullanmasını istemiştir. Oda bu talep üzerine yıl boyunca ekonomik hayata ilişkin yeni düzenlemeleri uygulamaya sokmuş, reformları engelledikleri, yolsuzluk ve suistimallere bulaştıkları gerekçesiyle bazı bakanları ve üst düzey kamu görevlilerini görevden uzaklaştırmıştır. Uluslararası toplum temsilcileri sürekli olarak BH yöneticilerini uyarmakta ve ülkenin ekonomik krize sürüklendiğini, dış yardımların

sonunun görüldüğünü, ülkenin kendine yeterli bir ekonomik yapıya kavuşup, çok-milletli yapısını koruyabilmesinin yapısal reformların süratle hayata geçirilmesine bağlı olduğunu ve Bosnalılar'ın kendi ülkelerine sahip çıkması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Nitekim 2000 yılı içerisinde yapılan yerel ve genel seçimler öncesi bu tarz propagandalara ağırlık verilmiş ve mevcut yönetimin değiştirilmesi yönünde kamuoyu oluşturulmaya çalışılmış, aksi takdirde yardımların kesileceği ve ülkenin ekonomik krize düşeceği şeklinde açıklamalar yapılmıştır. Bu çalışmaların da etkisiyle Mart ayında yapılan yerel seçimlerde iktidarı oluşturan milliyetçi partiler ciddi oy kaybına uğramış ancak Kasım ayındaki genel seçimlerde beklenen sonuçlar çıkmamıştır. Gerek seçim sonuçlarının tek parti iktidarına imkan vermemesi gerekse ağır ekonomik sorunları göğüslemekteki isteksizlikler nedeniyle entiteler ve devlet düzeyindeki hükümetler ancak 2001 Mart ayında kurulabilmiştir.

A) HAMMADDE COĞRAFYASI

Elverişli toprakların yanı sıra Bosna-Hersek maden, mineral, su ve orman rezervleri bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Ülkenin toplam 5.118.466 ha alanının 2.533.638 ha'lık bölümü yani % 50'si tarım alanlarından, 2.362.406 ha yani % 47'si orman alanlarından, 222,422 ha ise kullanılmayan alanlardan oluşmaktadır.

Tarım alanları ülke toplam alanının yarısını oluşturmaktadır. Bu tarım alanlarını diğer ülkelerdeki tarım alanlarıyla karşılaştığımızda, daha düşük verime sahip olduklarını görebiliriz. Tarım alanlarının verimini etkileyen bir çok faktör vardır. Bu faktörlerden en önemli olanları rölyef, jeolojik yapı, iklim ve hidrolojik faktörlerdir.

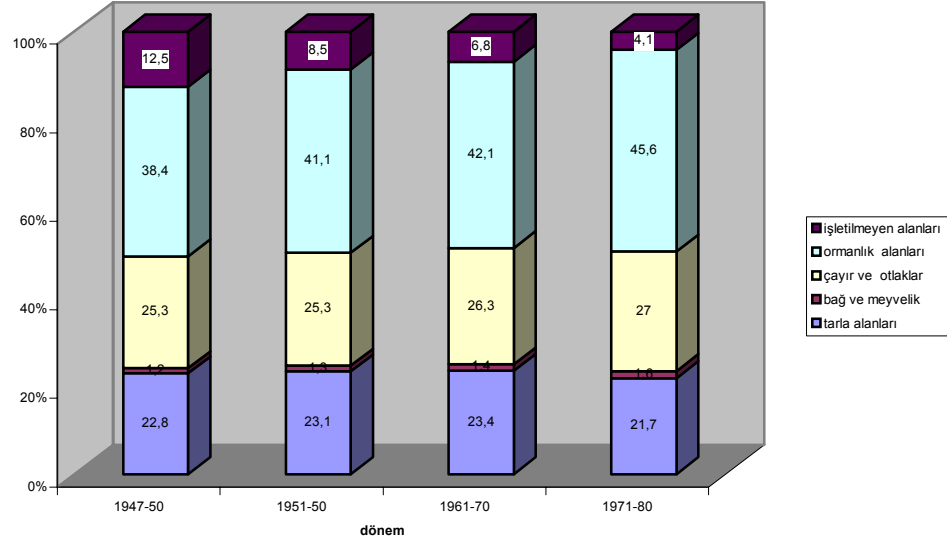
Topraklarının aşağı yukarı yarısı ekilebilir nitelikte olan Bosna-Hersek'te verimli topraklar daha çok kuzeydedir. Ekilebilir topraklar polyelerde (Livno Polyesi gibi) toplanır; oysa hayvancılık geniş alanlarda yapılmaktadır.

1- Tarım

Ülkenin oldukça dağlık bir coğrafi yapıya sahip olması ve hayvancılığa elverişli olanaklar sunması nedeniyle, hayvancılık tarım sektöründe başı çeken alt sektörlerden birisi olmuştur.

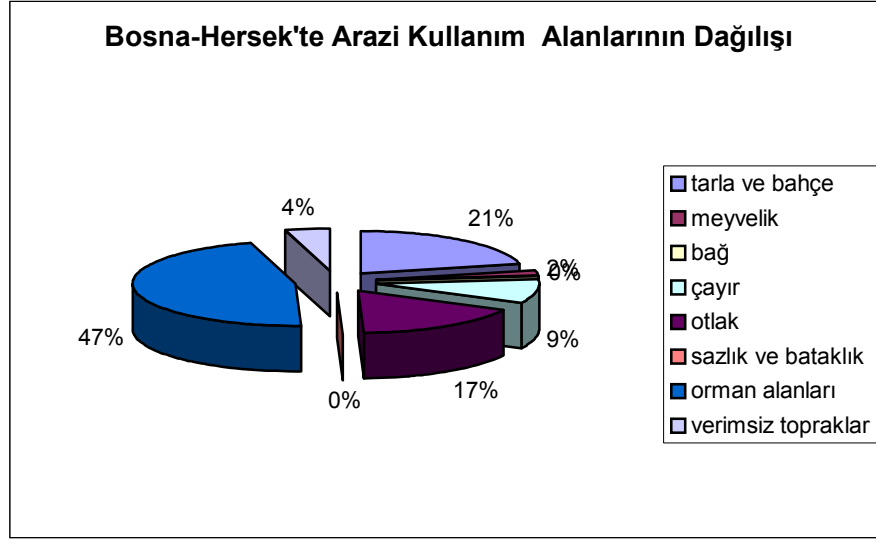
Genel olarak değerlendirildiğinde, savaş öncesinde de gıda ihtiyacının yarısını ithal yoluyla karşılayan Bosna-Hersek, savaşın etkileri ile gıda maddeleri konusunda neredeyse tamamen dışa bağımlı hale gelmiştir. Savaş sırasında tarım sektörü de tahribattan büyük ölçüde nasibini almış, ülkedeki pek çok tarım alanı mayınlanmış, tarımda kullanılan ekipmanlar, sulama kanalları ve tesislerin yanı sıra hayvan üretme çiftliklerinin de büyük ölçüde tahrip olması nedeniyle, toplam üretim %25'lere kadar düşmüştür.

Grafik 13'te görüldüğü gibi Bosna-Hersek'teki tarım alanlarının dönemlere göre dağılışı pek fazla bir dalgalanma göstermemektedir. Ormanlık, bağ, meyvelik ve çayır alanlarında artış söz konusu iken, tarla alanlarında azalma söz konusudur. Aynı zamanda işletilmeyen arazilerde de azalma gözükmemektedir.

Grafik 13: Bosna-Hersek'te Tarım Alanlarının Dönemlere Göre Dağılışı

Son verilere göre ülkedeki toplam alanların 1.098.976 ha yani % 21'ini tarla ve bahçeler, 98.370 ha yani % 2'sini meyvelik alanlar, 3.977 ha yani % 0.1'ini bağlar, 457.800 ha yani % 9'unu doğal çayırlar, 873.950 ha yani % 17'sini otlaklar, 567 ha yani %1'den az bir kısmını sazlık ve bataklıklar, 2.362.406 ha yani %47'sini ormanlar ve 222.422 ha yani %4'ünü verimsiz topraklar oluşturmaktadır. (Grafik 14)

Grafik 14 : Bosna-Hersek'te Arazi Kullanım Alanlarının Dağılışı

Tarlaların % 44.4'ü tepelik tarım bölümünde, % 26'sı ovalık alanlarda, % 25.6'sı dağlık alanlarda ve % 4'ü de Akdeniz bölümünde yer almaktadır. Bağların % 90.9'u Hersegovina bölgesinde yer alırken meyvelikler tarla arazilerinin dağılışına paralel bir dağılışı göstermektedir. Doğal çayırların % 71.9'u dağlık alanlarda, %19.8'i tepelik alanlarda, % 5.9'u ovalıklarda ve % 2.4'ü Akdeniz bölümünde yer alır. Doğal, morfolojik ve biojeolojik şartlara paralel olarak otlakların dağılışında bazı farklılıklar dikkat çekmektedir. Otlakların %46'sının dağlık alanlarda, %30.4'ünün Akdeniz bölgesinde, 18.7'sinin tepelik alanlarda ve % 4,9'unun da ovalık alanlarda yer aldığı görülür.

Harita 16 : Bosna-Hersek'in İllere Göre Araziden Faydalanma Haritası

Ülkedeki üretim olanakları, tarım bitkileri ve hayvancılığı incelersek, tarım alanlarını dört bölgeye ayırmak mümkündür. Bunlar; hububat bölgesi, meyvecilik-hayvancılık bölgesi, hayvancılık-mera alanı bölgesi ve son olarak da güney tarım bitkileri bölgesidir. Fakat fiziki şartlara bakacak olursak, o zaman tarım alanlarını dört değil altı bölgeye ayırmamız gerekecektir. Bunlar ovalar bölgesi, tepelik alanlar, dağlık-tepelik alanlar, dağlık bölgesi, Akdeniz-dağlık bölgesi ve Akdeniz bölgesidir.

1947-1984 dönemi içerisinde tarım üretimi 2.6 kat artmıştır. Tarımın toplumsal üretimin içerisindeki payı 1947 yılında % 36'dan, 1984 yılında %14'e düşmüştür. Bu dönem içerisinde buğday üretimi 3.7, mısır üretimi 1.8, patates üretimi 4.2, et üretimi 2.9 ve süt üretimi 3 kat olarak artmıştır. Eğer tarım üretimin artışını nüfus artışıyla ve tarım işçilerin azalmasıyla kıyaslayacak olursak, tüm bu üretim artışlarının ülke nüfusunun tarım ürünü ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde olmadığını görmek mümkündür. Bu yüzden devlet tarım ürünlerinin bir kısmını dışardan almak zorundadır. Tarımdaki bir takım teknik ve kimyasal metotların uygulanması da ülkede üretilen tarım ürünlerinin nüfusun ihtiyacını karşılamasına yetmemiştir.

Tablo 2 : Ülkedeki Toplam Arazinin Mülkiyeti

	Özel mülkiyeti	Devlet mülkiyeti	toplam
Toplam arazi/ha	2.377.908	2.740.558	5.118.466
Tarla ve bahçe	995.814	103.162	1.098.976
Meyvelik	89.051	9.319	98.370
Bağ	3.088	889	3.977
Çayır	389.177	68.623	457.800
Otlaklar	299.192	574.758	873.950
Sazlık ve bataklık	343	222	565
Ormanlar	555.677	1.806729	2.362.406
Verimsiz araziler	45.566	176.858	222.422

Tablo 2’de de görüldüğü gibi ülkedeki 5.118.466 ha toplam araziden 2.740.558 ha devlet mülkiyetine, 2.377.908 ha ise özel mülkiyete aittir. Hemen hemen aynı oranları gösteren bu iki mülkiyetten özel mülkiyetin tarla ve bahçe, meyvelik, bağ ve çayır alanlarının oranı daha fazladır. Devlet mülkiyetinde ise sadece ormanlık ve otlakların oranı daha fazladır.

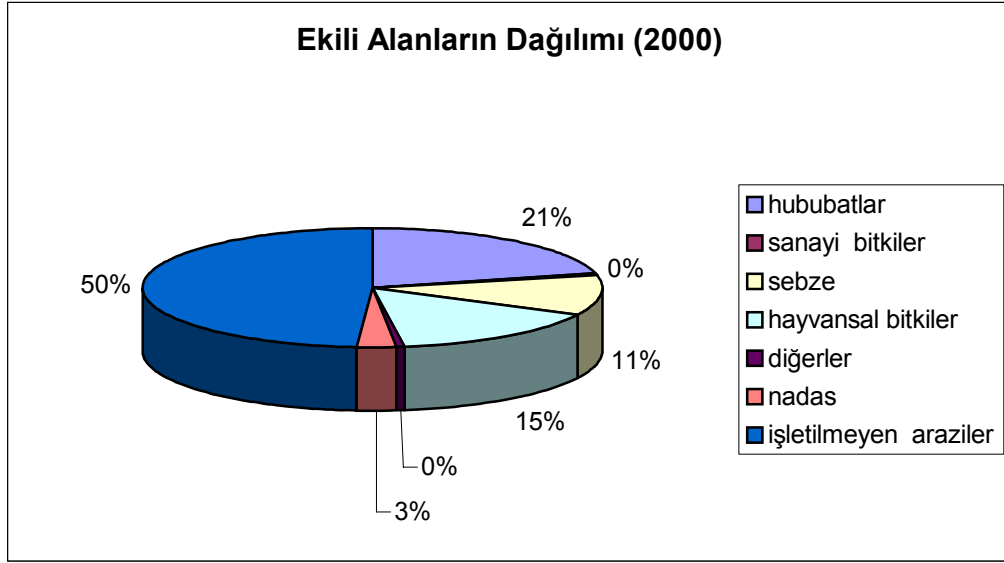
Uzunca bir dönem içerisinde özel sektörde bir durgunluk söz konusu olurken, son zamanlarda bu sektörde büyük gelişmeler yaşanmıştır (Tablo 2). Devlet sektörüne ait önemli tarım fabrikaları arasında UPI-Sarajevo’da, APRO Hersegovina-Mostar’da, AIPK ‘Bosanska Krayina’- Banya Luka’da, ‘Agrokomerc’-Velika Kladuša’da, PK-Brčko- Brčko’da ve PPPK ‘Krayina’-Bihaç’ta yer almaktadır.

20. yüzyılın ortasına kadar tarım ekonominin en önemli koludur. Bu dönem içerisinde tarımın üç önemli kolundan bahsetmek mümkündür ki bunlar; çiftçilik, hayvancılık ve meyveciliktir.

Ülkedeki ekili arazilerin daha çok kuzey Bosna’nın tepelik ve ovalık alanlarının olduğu yerlerinde ve dağlık-depresyon alanlarında bulunduğu söylenebilir (Harita 16). En az ekili alanlara sahip olan bölgeler ise Akdeniz bölgesi ve onun çevresidir. Aynı zamanda çayır ve otlakların geniş olduğu yerler dağlık-depresyon alanları olup, Akdeniz bölgesi bu tip alanlara en az sahip olan bölgedir. Kuzey Bosna’nın tarıma elverişli alanlarında, gerekli tarım teknik çalışmaları yapılmadığından buradaki tarım üretimi bundan olumsuz olarak etkilenmektedir.

Bosna-Hersek’in iklim özellikleri tarım üretimi için geniş olanaklar sunmaktadır. Ülkenin kuzeyinde hüküm süren nemli ılıman karasal iklim tipi bu bölgede meyve, hububat ve endüstri bitkilerinin yetişmesine müsaade etmektedir (Harita 17). Ülkenin ortasında geniş yer kaplayan dağlık-depresyon alanları özellikle meyve, hububat ve patatesin yetişmesi açısından elverişli yerlerdir. Ülkenin güney bölümlerinde Adriyatik iklim özelliklerini gösteren alanlarda çeşitli meyveler, özellikle bağlar, tütün ve bir çok alanlarda pirinç ve pamuk yetişmektedir.

Harita 17 : Bosna-Hersek'te Tarım Bitkilerinin Coğrafi Dağılışı

Grafik 15: Ekili Alanlarının Dağılımı

Ülkedeki toplam ekili alanların dağılımını inceleyecek olursak grafik 15'te de görüldüğü gibi ekili alanların yarısını hububat ekimleri oluşturmaktadır. Ekili alanlar içerisinde işletilmeyen alanların oranı da oldukça yüksektir. Ülkede hububatlar ekilen arazilerin dışında hayvansal bitkiler ve sebze ekilen arazilerin oranı da yüksektir. Ekili alanların içerisinde nadasa bırakılan arazilerin oranı %3'tür.

Bosna-Hersek'in topoğrafik özelliklerine bakacak olursak ülkedeki tarım alanlarını üç bölgeye ayırmak mümkündür. Bunlar kuzeyde yer alan ovalık ve tepelik araziler, ülkenin merkezinde yer alan dağlık araziler ve Güney Hersegovina'da Akdeniz etkisinin altında kalan arazilerdir. Tarım çeşitlerine ve üretim olanaklarına bağlı olarak bu bölgeleri şöyle de sıralamak mümkündür: Hububat reyonu(ovalık alanlarda), meyvecilik-hayvancılık reyonu (tepelik alanlarda), hayvancılık-otlaklar reyonu (dağlık alanlarda) ve güney bitkileri reyonu.

Tarımda teknik ve kimyasal metotların uygulanması topografik şartlar tarafından engellenmektedir. Hububatla ekili olan ovalık alanlarda tepelik ve dağlık alanlara göre tarımın makinalaşması daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilmektedir.

Savaştan önce ülkemizde hububatla ekili olan araziler daha geniş yer kaplamaktaydı. Toplam ekili arazilerinin üçte birini kapsayan mısır, hububatlar arasında ilk sıradaydı.

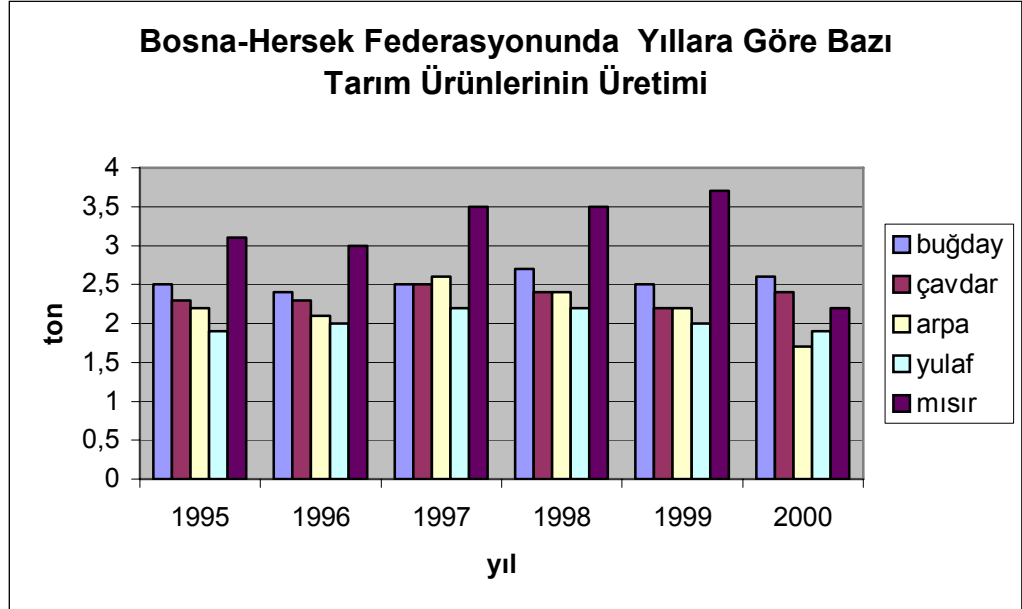
Tablo 3: Bazı Tarım Ürünlerinin 1999 Yılı İtibariyle Üretim Değerleri (Ton)

	Bosna-Hersek Federasyonu	Sırp Cumhuriyeti	Bosna-Hersek (Toplam)
Buğday	2.5	2.8	5.3
Mısır	3.7	4.9	8.6
Patates	9.3	8.6	17,9
Yonca	4.9	3.3	8.2

Tablo 3'te görüldüğü gibi Bosna-Hersek'te 1999 yılı verilere göre 5.3 ton buğday, 8.6 ton mısır, 17.9 ton patates, 8.2 ton yonca üretilmiştir.

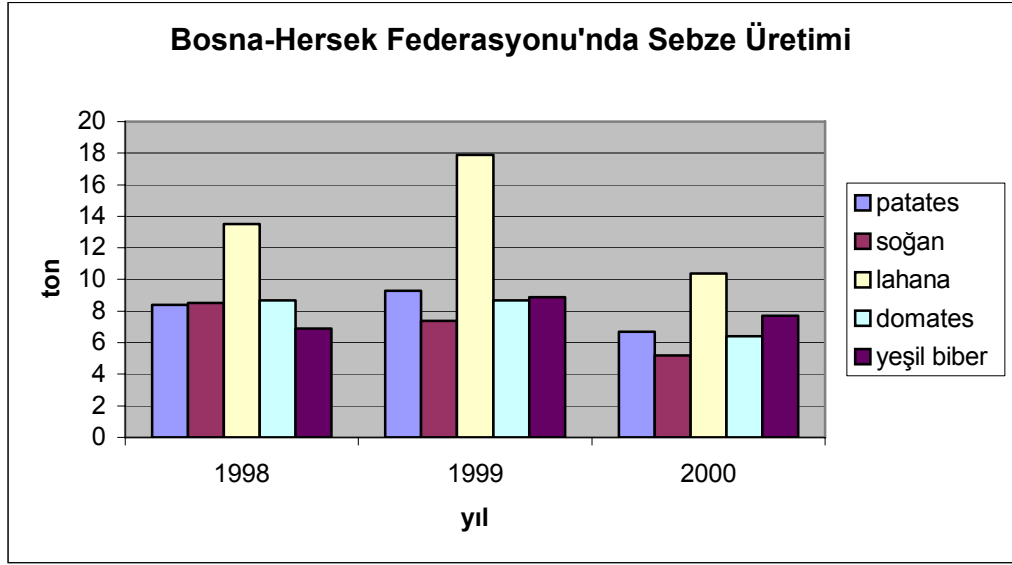
Bosna-Hersek Federasyonu'nda 1999 yılı itibariyle ortalama mısır üretimi 3,5 ton'dur. 1999 yılına kadar mısır üretiminde devamlı bir artış söz konusudur. Fakat 2000 yılında mısır üretiminde büyük bir azalma gözlenmektedir. Mısırdan sonra ikinci sırada yer alan buğdayın yıllık ortalama üretimi 2.2 ton'dur (Grafik 16). Sırp Cumhuriyeti'nde 1999 yılı verilere göre 2.8 ton buğday, 4.9 ton mısır, 8.6 ton patates ve 3.3 ton yonca üretilmiştir. Tarımda bir takım teknik ve kimyasal metotların uygulanması ile ülkedeki buğday ve mısır üretimini iki kat arttırmak mümkündür. Ülkedeki diğer hububatlardan arpa ve çavdarın üretimi de oldukça önem taşımaktadır. 2000 metre yüksekliğe kadar yetişebilen ve

hem yüksek, hem de düşük sıcaklıklara dayanabilen arpa ülkenin hemen hemen her yerinde yetişebilmektedir. Arpa, çavdar ve yulafın yıllara göre üretimlerine bakacak olursak Grafik 16'ta da görüldüğü gibi pek fazla bir dalgalanma söz konusu değildir.

Grafik 16 : Bosna-Hersek Federasyonunda Yıllara Göre Bazı Tarım Ürünlerinin Üretimi

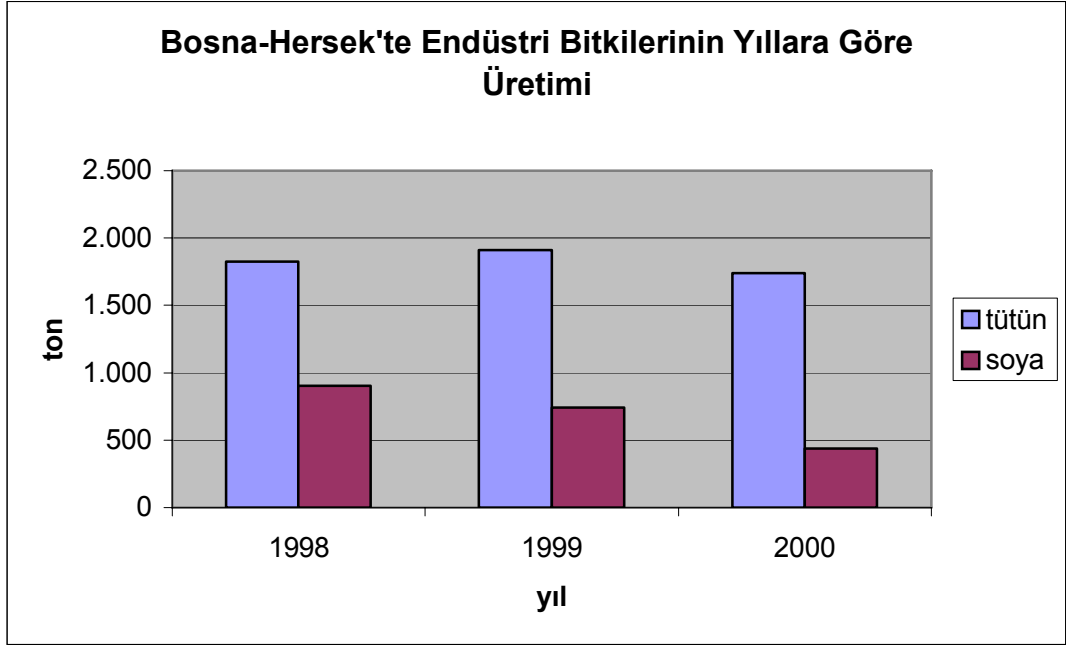
Ülkenin topografik özellikleri çeşitli sebzelerin yetişmesine olanak sunmaktadır. Böylece ülkenin güneyinde Hersegovina bölgesinde erken sebzelerin, kuzey bölgesinde geç sebzelerin yetiştirilmesi için uygun şartlar mevcuttur. Ülkede en çok patates yetiştirilmektedir. Tepelik ve dağlık alanlarda daha çok patates, lahana ve soğan yetişmektedir. Sebzelerinin yetişmesine en elverişli şartları sunan yer, Güney Hersegovina bölgesidir ve burada kış boyunca da sebze yetiştirilir.

Grafik 17 : Bosna-Hersek Federasyonunda Sebze Üretimi

Yukardaki grafik incelendiğinde sebze üretiminde ilk sırada yer alan lahana üretimidir. Fakat 1999 yılında 15,5 ton üretilen olan lahana, 2000 yılında 10 ton üretimiyle oldukça büyük bir düşüş göstermektedir. Aynı şey diğer sebzeler için de geçerlidir. Çünkü 2000 yılında bütün sebze üretiminde bir azalma söz konusudur. Bunun sebebi de Slovenya ve Hırvatistan'dan yapılan sebze ithalatının artmış olmasıdır.

Endüstri bitkilerinden ülkede en çok tütün, soya, şeker pancarı, ayçiçeği ve kendir yetişmektedir. Tütün üretimi endüstri bitkileri arasında en önemli yere sahiptir. Ülkede tütünün en çok üretildiği alanlar; Hersegovina, kuzey doğu bölgesi ve Posavina'dır. Fakat tütün üretimi için en uygun şartları gösteren yerler Hersegovina bölgesindeki Mostar, Trebinje ve Ljuški çevresidir. Hersegovina bölgesinde üretilen tütün ülke dışında da ün kazanmıştır. Tütünün büyük bir kısmı Posavina'da özellikle, Oraşye çevresinde üretilmektedir.

Grafik 18 : Bosna-Hersek'te Endüstri Bitkilerinin Yıllara Göre Üretimi

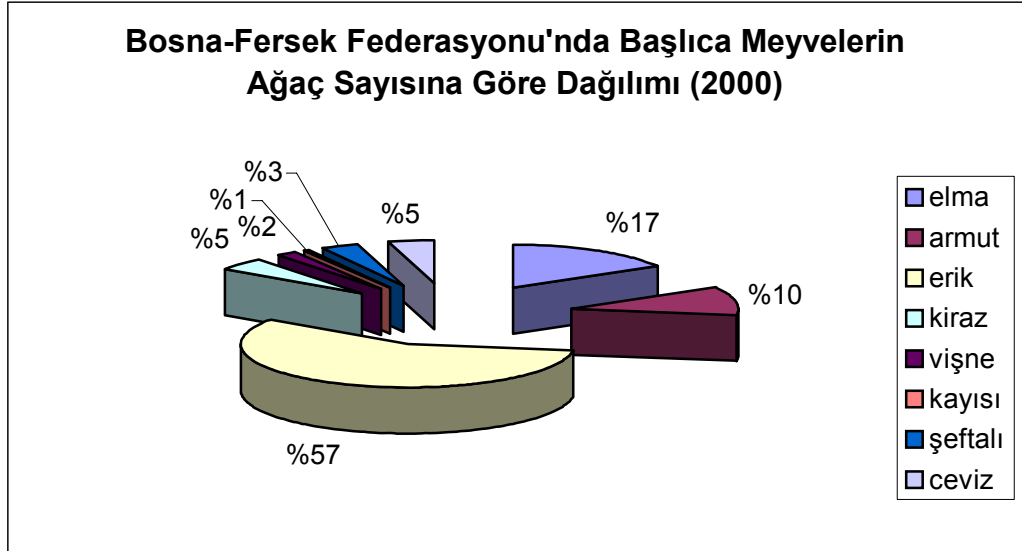
Endüstri bitkilerinin yıllara göre üretim dağılımına baktığımız zaman 1998 ve 1999 yılında tütün üretiminin soya üretiminin iki misli olduğunu görmek mümkündür. (Grafik 18) Tütün üretiminde yıllara göre pek bir değişiklik söz konusu değilken, soya üretiminde devamlı bir azalma görülmektedir.

Bosna-Hersek genel olarak değerlendirildiğinde savaş öncesi gıda ihtiyacının yarısını ithalat yoluyla karşılayan bir ülke manzarası sergilemektedir. Savaş sırasında tarım sektörü de tahribattan büyük ölçüde nasibini almış olup, tarım ekipmanları, sulama kanal ve tesisleri, hayvan üretme çiftliklerinin büyük ölçüde hasar görmesi nedeniyle toplam üretim % 25'lere kadar düşmüştür. 1996 yılı başlarından itibaren Dünya Bankası öncülüğünde gerçekleştirilen projeler çerçevesinde, verilen kredi ve hibeler (1996 yılı başından 1997 yılı Nisan ayına kadar geçen süre içinde verilen toplam hibe ve kredi miktarı 126 Milyon

dolardır) sayesinde tarımsal üretimde önemli artışlar meydana gelmiştir. 1996 yılının ikinci yarısından itibaren verilmeye başlanan kredi ve hibelerle 1997 yılında 4200 adet çiftçi traktörü ve 1300 adet benzeri tarım makinesi ithal edilerek, bunların çiftçilere dağıtımı yapılmıştır. 1997 yılı programı çerçevesinde ayrıca 5000 adet koyun, 3929 adet büyük baş hayvan, 1351 adet keçi ithal edilerek çiftçilere verilmiştir. Bu olumlu gelişmelere paralel olarak 1997 yılında tarım sektöründe toplam % 30 civarında üretim artışı yaşanmıştır.

Meyvecilik ve bağcılık

Bugünkü Bosna-Hersek topraklarında meyvecilik faaliyeti Roma döneminden itibaren başlamıştır. Burada meyvelerden en çok erik yetiştirilmektedir. Dikili arazilerin yarısı erik ağaçlardan ibarettir. Eriğin yanı sıra ülkede başka meyveler de yetişir. Elma, armut, kiraz, ceviz, vişne, şeftali, kayısı, ayva bunlardan bazılarıdır.

Grafik 19 : Bosna-Hersek Federasyonunda Başlıca Meyvelerin Ağaç Sayısına Göre Dağılımı (2000)

2000 yılında Bosna-Hersek Federasyonu'nda toplam başlıca meyve ağaçlarının sayısı 7.563.000 iken bunun grafikte de görüldüğü gibi %57'si erik, %17'si elma, %10'u armut, %5'i kiraz, %5'i ceviz, %3'ü şeftali, %2'si vişne ve %1'i kayısı ağacıdır. Ülkedeki başlıca meyve türü eriktir. Yerli türlerin yanı sıra ülkede bir çok yabancı tür erik de yetiştirilir. Bosna-Hersek genelinde erik en çok ülkenin kuzey kesimlerinde Posavina'da, Priyedor -Zvornik şehirleri çevresindeki arazilerde yetişmektedir.

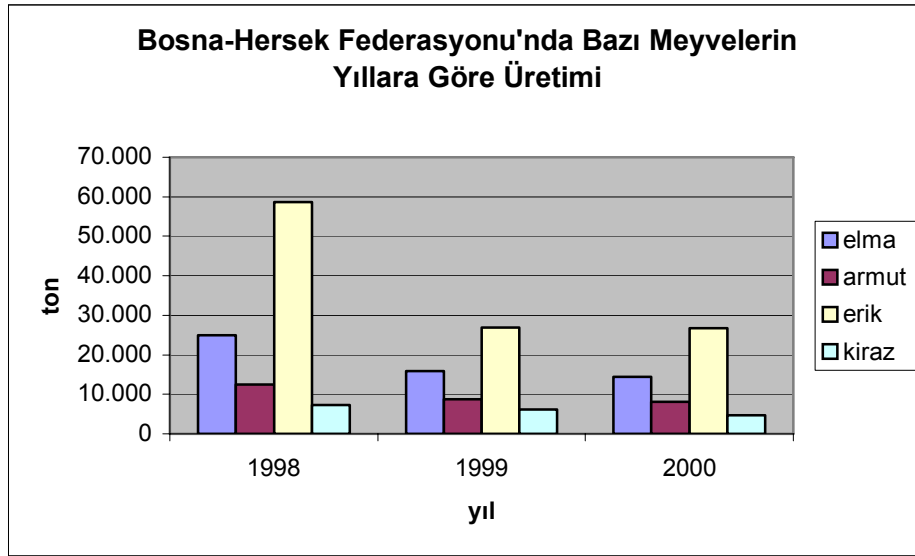
Erikten sonra gerek ağaç sayısı gerekse üretim açısından elma gelmektedir. Elma ülkenin her bölgesinde yetişmekte fakat en çok ülkenin kuzey ve orta kesimlerinde yetişmektedir. Fakat Foça, Vişegrad ve Gorajde şehirlerinin çevreleri, Neretva Nehri'nin kuzeyi, ülkenin kuzeybatı ve kuzeydoğu kesimleri yüksek kalitedeki elma için en uygun yerlerdir. Yerli türlerin yanı sıra batı Avrupa türleri de yetiştirilmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük ölçüde Amerikan türleri özellikle 'Jonathan' ve 'Delikates' türleri büyük rağbet görmüştür. Bosna-Hersek Federasyonu'nda 2000 yılında toplam 1.271.000 elma ağacından 14.376 ton elma elde edilmiştir.

Armut genellikle elma ağaçlarının yetiştirildiği yerlerde yetişmektedir. Ülkenin kuzeybatı ve kuzeydoğu kesimleri kaliteli armut türleri için uygun yerlerdir. Bosna-Hersek Federasyonu'nda 2000 yılında toplam 780.000 armut ağacından 8.064 ton armut elde edilmiştir.

Kiraz gerek ağaç sayısı gerekse üretim açısından dördüncü sırada yer almaktadır. Kiraz en çok ülkenin Hersegovina bölümünde yetişmektedir. Şeftali da kiraz gibi en çok Hersegovina bölgesinde, Çaplyina, Mostar, Trebinje ve Stolas çevresinde yetiştirilir. Vişne ağaçları ise az yer kaplamakla beraber en çok ülkenin kuzeyinde yetişir. Kayısı da az miktarda yetiştirilmekle beraber en çok Hersegovina bölgesinde üretilir. Ceviz ise fazla yetiştirilmemekle birlikte Bosna-Hersek'in, eski Yugoslavya'nın toplam ceviz ağaçlarının %20'sinden daha fazlasına sahip olduğu bilinmektedir.

Akdeniz ikliminin hissedildiği yerlerde büyük miktarlarda olmamakla beraber Akdeniz bitki türleri; incir, badem, zeytin, nar vs. yetiştirilmektedir.

Ülkede meyvecilik üretimi açısından en uygun olan yerler kuzey Bosna'nın tepelik arazileri, orta Bosna'nın depresyon alanları, Drina Nehri'nin çevresi ve Hersegovina bölgesidir.

Grafik 20 : Bosna-Hersek Federasyonunda Bazı Meyvelerin Yıllara Göre Üretimi

Grafik 20'de görüldüğü gibi meyve üretiminde ilk sırada erik yer almaktadır. 1998 yılında 58.639 ton erik üretilirken bu miktar daha sonraki yıllarda oldukça azalmıştır ve yarı yarıya inmiştir. Böylece 2000 yılında ancak 27.750 ton erik üretebilmiştir. Diğer meyvelerin üretiminde de azalma söz konusudur fakat erik üretiminde görülen büyük düşüş onlar için geçerli değildir.

Bosna-Hersek'te bağcılık da meyvecilik gibi uzun bir geleneğe sahiptir. Ülkenin doğal şartları bağcılık faaliyeti açısından elverişlidir. Ülkedenin başlıca bağlar Hersegovina bölgesinde, özellikle Mostar ve Çitluk çevresinde bulunmaktadır. Bosna-Hersek'te Mostar ve çevresi

üzüm üretimi açısından en büyük öneme sahiptir. Ve dolayısıyla ülkenin üzüm ve şarap üretimi bakımından temsilcisi durumundadır. Bağların bir kısmı ülkenin kuzeyinde bulunan Kozara ve Mayevisa'da yer almaktadır.

Bosna-Hersek Federasyonu'nda 2000 yılında 6.469.000 asma yetişmiştir. Aynı yıl içerisinde 12.442 ton üzüm de üretilmiştir.

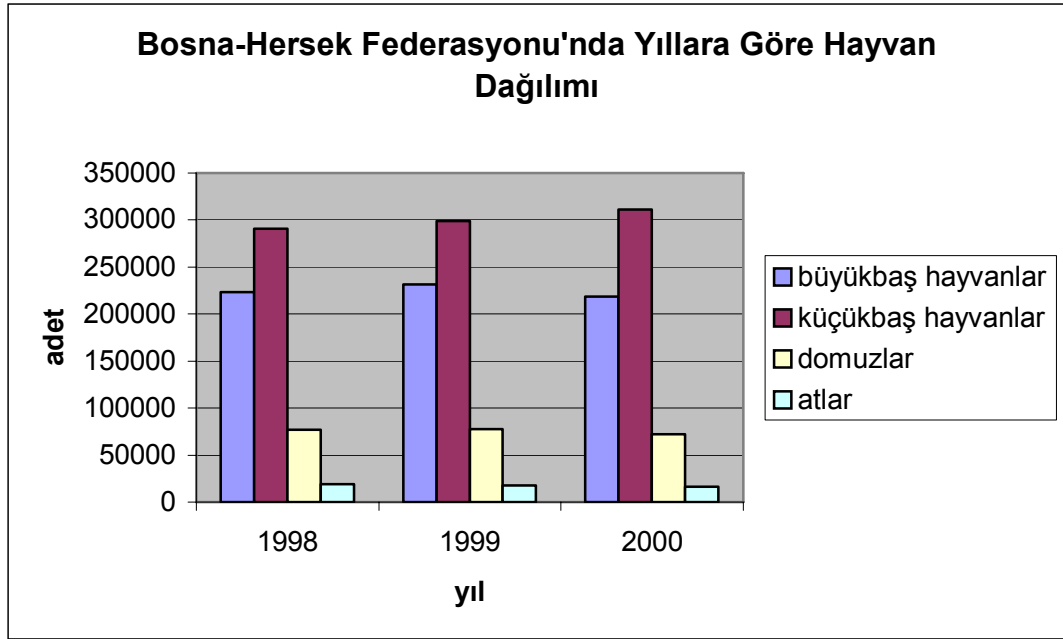
2- Hayvancılık

Ülkede geniş otlakların bulunması, burada hayvancılığın gelişmesi için en önemli şarttır. Uzun bir geçmişi olan hayvancılık faaliyeti, özellikle çok geniş otlaklara sahip olan dağlık alanlarda yapılmaktadır. Ülkede göçebe hayvancılığı mevcuttur. Yani hayvanlar yazın dağlara-otlaklara çıkarılır, kışın ise düzlüklere geri getirilir.

1949-1984 yılları arasında hayvancılıkta üretimin azaldığını görmek mümkündür. Bu dönemde büyük baş hayvan yetiştiriciliğinde % 14, küçük baş hayvan yetiştiriciliğinde ise % 21'lik bir azalma kaydedilmiştir. Bu dönemlerde sadece domuz sayısında % 2.7'lik bir artış olmuştur.

Ülkenin yaşadığı son savaştan önce Bosna-Hersek'te hayvancılık çok iyi durumdaydı. Burada hayvancılığın gelişme hızı ovalık alanlarda daha yüksektir. Devlet tarafından modern yöntemlerle yürütülen hayvancılık faaliyetlerinde arzu edilen düzeyde bir gelişme sağlanmıştır.

Bosna-Hersek'teki büyük baş hayvan yetiştiriciliğine Avusturya-Macaristan hakimiyeti döneminde daha fazla önem verilmiştir. Bu dönemde ülkede; Gacko'da, Mostar'da, Livno'da ve Butmir'de (Saraybosna çevresinde) birkaç hayvan çiftliği kurulmuştur. Ülkede üretilen tarım ürünleri, hayvancılığın gelişmesine büyük ölçüde hız kazandırmıştır.

Grafik 21 : Bosna Hersek Federasyonunda Yıllara Göre Hayvan Dağılımı

Grafikte görüldüğü gibi ülkede küçükbaş hayvancılık ilk sırada yer almaktadır. Hayvan sayısında yıllara göre önemli bir artış veya azalma söz konusu değildir.

Küçükbaş hayvancılığı:

Ülkede hayvan yetiştiriciliğinin en önemli bölümünü küçükbaş hayvancılık oluşturmaktadır. Bosna-Hersek'te koyun yetiştiriciliği yalnız et, süt, yün, deri vs. ürünleri temin etmek açısından önem arz etmektedir. Çünkü küçükbaş hayvancılık için sadece fakir dağlık otlaklar kullanılmakta ancak yine de oldukça iyi ürün alınabilmektedir. Bosna-Hersek'te küçükbaş hayvanlar her yerde bulunmakla beraber ülkenin kuzeyinde yer alan ovalık alanlarda yetiştirilmemektedir. Ülkede genelde '*pramenka*' adlı yerli koyun türü yetiştirilir. 45-50 kg ağırlığında olan en iri koyun türü ülkede Kupreško polje'de ve Vlaşiç'in dağ köylerinde bulunur. Ülkenin merkezinde bulunan bu yerler çok güzel otlaklara sahip oldukları için koyunların ağırlığı ve kalitesi de daha

büyüktür. Bu bölgeden batıya, güneye ve güneydoğuya giderken otlakların yavaş yavaş fakirleştiğini görmekteyiz. Dolayısıyla buralarda yetiştirilen koyunlar daha zayıf ve kalitesizdir. Bu bölgelerde yetiştirilen 'humnyačka' adlı koyun türünün ağırlığı 25 kg'dır. Kupreško polyede yetiştirilen koyun türü yılda ortalama 90 litre süt, 'humnyačka' koyunu ise yılda ortalama 30 l. süt verebilmektedir. Ülkenin doğusunda daha çok 'sjenica-pešter' koyun türü yetiştirilir.

Büyükbaş hayvancılık:

Ülkenin dağlık tepelik oluşu ve geniş otlaklara sahip olması hayvancılığın yetişmesine imkan sağlamıştır. 'Buşa' Bosna-Hersek'te bir tür yerli büyükbaş hayvandır. 150-180 kg ağırlığında olan bu sığır az miktarda, yılda 600-900 lt. süt verebilmektedir. Buşa Avrupa'nın kısa boynuzlu sığırlarının en güzel örneğidir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkeye 'Simentalas' adlı inek türü getirilmiştir.

Atçılık:

Bosna-Hersek'in tepelik-dağlık alanlarında buraya özgü cins atlar yetiştirilmektedir. Bu ülkede at yalnız tarım işlerinde değil, binicilikte, yük taşımacılığında ve diğer işlerde de kullanılmaktadır. Osmanlı döneminde ülkeye getirilen Arap cinsi atlara rağmen, ülkenin özel at cinsleri varlıklarını bugüne kadar koruyabilmiştir.

Savaş bütün sektörler gibi hayvancılık ve et sektörünü de olumsuz yönde etkilemiştir. Buna rağmen altyapı ve yetiştiricilik konusunda yeterince bilgi mevcuttur.

Arıcılık:

Ülkede arıcılık, çiftçilerin yan uğraşı olarak, yada çiftçi olmayanların zevk için yapmış oldukları bir hayvancılık faaliyetidir. Burada arıcılığın gelişmesi için yeterince zengin çayırlar ve çiçekler bulunmaktadır.

Geçmişte kovan sayısı ve bal üretiminde oldukça değişken bir tablo sergilenmiştir. Bosna-Hersek Federasyonu'nda kovan sayısının yıllara göre dağılışını incelersek, 1996 yılında 48.106 tane, 1997 yılında 59.967 tane, 1998 'da 69.512 tane, 1999'da 82.201 tane ve 2000'de 89.049 tane kovan kaydedilmiştir. Bal üretiminde ise, 1996 yılında 604 ton bal üretilirken, bu oran 2000 yılında 958 tona ulaşmıştır.

Balıkçılık:

Şimdiye kadar ülkede balıkçılığın gelişmesine fazla bir ilgi gösterilmemiştir. Fakat ülkenin sahip olduğu Neum körfezinde deniz balıkçılığını teşvik edecek elverişli şartlar mevcuttur. Oysa ki, akarsularda balıkların yaşamına uygun olan biyolojik şartlar barajların kurulmasıyla ve suların kirletilmesiyle bozulmuştur. Fakat buna rağmen temiz akarsular ve göllerde balıkçılığın gelişmesine uygun şartlar oluşturulmaktadır. Bunun en güzel örneklerini Neretva ve Drina nehirlerinde kurulan balık çiftliklerinde görebiliriz.

3- Ormancılık

Ülkenin önemli zenginlikleri arasında ormanlar önemli bir yere sahiptir. Bosna-Hersek'te kişi başına ortalama olarak 0,5 ha ormanlık alan düşmektedir. Ülkenin ormanlık alanları eski Yugoslavya'daki toplam ormanlık alanların 1/3'ni, orman kaynaklarının % 24'ünü oluşturmaktadır.

Ormancılık faaliyeti II Dünya Savaşı'ndan sonra ülke ekonomisinin kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Ağaç endüstrisi 1950'li yıllarda gelişmeye başlamıştır. Şöyle ki 1970'li yıllarda ülkenin yaklaşık 2 milyon ha arazisi ormanlaştırılmıştır. 1990'lı yıllara kadar devletin uyguladığı politikaya göre her m³ kesilen ormanın yerine 12.5 m²'lik bir arazi ormanlaştırılmıştır.

Son verilere göre Bosna-Hersek, 2.362.406 ha ormanlık alana sahiptir. Bu ormanlardan 1.806.729 ha devlete, 555.677 ha ise özel sektöre aittir. Toplam orman arazilerin % 65'ini yayvan yapraklı

ormanlar, % 35'ini iğne yapraklı ormanlar oluşturmaktadır. 1999 yılı verilerine göre Bosna-Hersek Federasyonu'nda 1 907 bin m³, Republika Sırpka'da ise 197 811 m³ orman ürünleri (kereste ve ahşap) üretimi gerçekleşmiştir.

Ülkenin yaşamış olduğu son savaş nedeniyle ormanların büyük bir kısmı ya plansız olarak kesilmiş, ya da nedeni belirsiz orman yangınlarında kül olup yok olmuştur. Bu yüzden ormanların yenilenmesi için uzun bir zamana ihtiyaç olacaktır.

4- Madencilik

Önemli ekonomik faaliyetlerinden biri olan madencilik ülkede çok eski zamanlardan, tarih öncesinden beri bu varlığını sürdürmüştür. Özellikle arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan bir çok kalıntı bunun en açık göstergesidir. Tarihsel kaynaklardan da bilindiği üzere İlliryalılar ve Romalılar bu bölgede altın ve gümüş çıkarmışlardır. Bu dönemlerde altın Foynisa'dan, gümüş ise Srebrenisa'dan çıkarılmaktadır.

Orta çağ boyunca bu alanlara gelen 'Sasa' adlı Alman madenciler sayesinde Srebrenisa, Vareş, Foynisa, Kreşevo ve Olovo'da kurşun çıkarmak üzere maden ocakları açılmıştır. Demir ocakları ise Kreşevo, Foynisa ve Vareş'te açılmıştır.

Türkler'in hakim oldukları dönemde ise Vareş, Kreşevo ve Foynisa'da ocaklar açılmış ve buna ilave olarak, Tuzla çevresinde tuz çıkarmak için kuyular açılmıştır.

Avusturya döneminde ise Bosna-Hersek'te sanayi üretimi artmış, kömür ve tuz işletmesi kullanıma açılmıştır. Aynı zamanda bu dönemde eskiden faaliyet gösteren bir çok ocak yeniden faaliyete geçirilmiştir.

Harita 18 : Bosna-Hersek'te Maden ve Enerji Kaynaklarının Dağılışı

Ülkedeki madencilik sektöründe kaydedilen en önemli gelişme II. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Bu dönem içerisinde ülkedeki metalürji ve makine üretimi büyük bir önem kazanmış ve Vereş, Lyubiya ve Radovan Dağı'ndaki demir yatakları bu sanayi dallarının gelişmesine imkan tanımıştır. Bujim (Bosanska Krupa) ocaklarından da manganez madeni çıkarılmaktadır.

Bosna-Hersek doğal kaynaklar açısından çok zengin değildir ancak demir, kömür, boksit, civa, asbest, tuz ve manganez yataklarına sahiptir.

Günümüzde de, linyit kömürü dışında üretim yok denecek denli azdır. Tesisler, neredeyse birçoğu tahrip edilmiş olduğu için ya da yetersiz işletme sermayeleri ve teknik donanımları nedeniyle çalışamaz durumdadır.

Ülkedeki kömür üretimi savaş öncesindeki yıllık 18 milyon ton'un % 10'una düşmüştür. 1997 yılı verilerine göre, maden sektöründe kayda değer üretim yapılan tek madde linyit kömürü olup, toplam üretim 1996 yılına göre % 49.5 oranında artış göstererek 3.26 milyon tona ulaşmıştır.

Srebrenisa ve Vareş ocakları çinko ve kurşun madenleri yönünden zengindir. Aynı zamanda adını madenden alan 'Olovo' ocağında kurşun çıkarılmaktadır. Doğu Bosna'da (Vlasenisa'da) yer alan Bosanska Krupa ve ayrıca Yayse ve Mostar çevresinde boksit yatakları bulunmaktadır. Ülkede yeterli miktarda civa maden rezervleri bulunmaktadır. Fakat dünyada bu madene fazla ihtiyaç olmadığı için çıkarılmamaktadır.

Bosna-Hersek aynı zamanda metal olmayan madenler ve çeşitli mineraller yönünden de zengin bir ülkedir. Bu maden ve minerallerin en önemlileri; kireç, dolomit, mermer, kuvarslı kum, feldspattır(Harita-18). Tuzla civarındaki Teşany'de ülkedeki tek kaya tuzu ocağı bulunmaktadır. Bu maden yer altından çıkarılmaktadır.

5- Enerji Kaynakları

Bosna-Hersek, Avrupa'nın en büyük hidroelektrik üretim kapasitesine sahip ülkelerinden biridir. Dağlık yapısı ve yıllık 110 cm'den fazla olan yağış miktarı ülkede çok sayıda hidroelektrik santralinin yapımı için uygun imkan sağlamıştır. Günümüzde bile mevcut elektrik üretimi ile kendi ihtiyacını karşıladığı gibi komşu Hırvatistan ve Slovenya'ya da ihraç etmektedir. Ülkenin yüksek hidroelektrik kapasitesi, başta ABD olmak üzere yabancı devletlerin ilgisini çekmekte ve gerek mevcut santrallerin özelleştirilmesi, gerekse yenilerinin yapımında imtiyazların verilmesi konusunda yoğun kulisler yapılmaktadır. Bu sektörde yapılacak yatırımlar, Bosna-Hersek'e önemli ölçüde yabancı sermaye girişini ve dış ticaret açığının bir ölçüde kapatılmasını sağlayabilecek bir potansiyel taşımaktadır.

Hidroelektrik potansiyele sahip olan nehirler, Trebişnya, Neretva, Drina, Vrbas, Pliva ve Una akarsularıdır. Fakat bu potansiyelin kullanım derecesi hala düşüktür. Eğer ülkedeki mevcut olan su potansiyeli bilinçli olarak kullanılsa, ülkenin elektrik ihtiyaçları tamamen karşılanacaktır.

Ülkedeki ilk kömür ocağı Avusturya hakimiyeti döneminde faaliyete geçmiştir. Bu ocaklardan çıkarılan kömür, termik santrallerin çalıştırılmasında kullanılmıştır.

Ülkede beş kömür havzası bulunmaktadır ki bunlar; Orta-Bosna (Sarayevo-Zenisa), Banoviçi (Banoviçi ve Curcevik), Ugljevik, Sanski Most ve Mostar'dır.

Tuzla çevresinde yer alan Kreka ve Gacko'da da ülkenin en büyük linyit yatakları bulunmaktadır (Harita 18). Üretilen linyit, elektrik üretimi için kullanılmaktadır.

Ülkenin en büyük elektrik santralleri Tuzla, Kakany, Gacko ve Ugljenik'te bulunmaktadır. Enerji sektörü savaş sonrasında en hızlı gelişme gösteren sektörlerin başında gelmektedir. Savaş sonrası Dünya Bankası ve diğer donör ülkelerden temin edilen kredi ve hibelerle en

yoğun yatırımlar enerji sektörüne yapılmıştır. 1997 yılı verilerine göre, 1997 yılında bir önceki yıla göre toplam üretim yaklaşık % 27 oranında artış göstererek 3.953 MWh'den 5.046 MWh'ye yükselmiştir (3.091 MWh hidro,1.995 MWh termal enerji). Ayrıca Bosna'daki mevcut sanayi tesislerinin büyük bir çoğunluğunun halen harap durumda olması ya da işletme sermayesi yetersizliği nedeniyle çalışamaz duruma gelmeleri nedeniyle elektrik üretimi fazlalığı bulunmaktadır.

Savaş bitiminde ülkenin enerji ihtiyacının %75'i Rusya Federasyonu'ndan ithal edilen doğal gaz ile karşılanırken, günümüzde Federasyon tarafından doğal gaz genellikle ısınma amaçlı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

B) ENDÜSTRİ (SANAYİ) COĞRAFYASI

Bosna Hersek savaştan önce, sosyalist ülkeleri arasında sanayinin en gelişmiş olduğu ülkeler arasında yer almaktaydı. Sanayi sektörü yaklaşık 1000 adet sanayi tesisi ile GSMH'nin yarısını oluştururken, 450.000 kişiye istihdam sağlamaktaydı. Savaş bitiminde üretim tesislerinin büyük bir çoğunluğu ya tamamen tahrip edilmiş ya da büyük ölçüde zarar görmüştü. Bu nedenle toplam sanayi üretimi, savaş öncesi ile kıyaslandığında % 8.7 gibi oldukça düşük seviyelere gerilediğini görebiliriz. 1996 yılından itibaren Bosna Hersek'in yeniden yapılanmasına yönelik olarak Uluslararası Finans Kurumları ve donör ülkelerin verdiği hibe ve yardımların da etkisiyle ekonomide gözlenen canlanmaya paralel olarak sanayide de, gelişmeler kaydedilmeye başlanmıştır.

Demir ve Çelik Sanayi:

Bosna-Hersek'te demir ve çelik sanayi çok uzun bir geçmişe sahiptir. Ülkede bulunan zengin demir yatakları, bu önemli sanayi kolunun gelişmesine imkan tanımıştır. Ülkede demir işçiliğine Fenikeliler döneminde başlandığı bilinmektedir. Osmanlı hakimiyeti döneminde ise ülkede Vareş, Foynisa ve Bosanska Krupa şehirlerinin yakınlarında önemli demir ocakları işletilmeye açılmış ve burada demir madeni eritilerek çelik üretimi gerçekleştirilmiştir. O dönemde bile çelik üretiminde büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Şöyle ki, o dönemlerde tahminlere göre yılda 5000 ton çelik üretiliyordu. Avusturya döneminde bu sanayi kolu daha da gelişerek, 1891 yılında Vareş'te ve daha sonra Zenisa'da büyük tesisler açılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu alanda çok ciddi ve büyük çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde mevcut olan fabrikalar genişlemekle beraber demir ve çelik sanayinin merkezi Zenisa şehri olmuştur. Zenisa şehrinin merkez oluşu, bulunduğu konum ile sahip olduğu zengin demir ve enerji kaynaklarına bağlıdır. Aynı dönem içerisinde ham demir üretiminin arttırılması için İliyaş'ta bir demir fabrikası faaliyete geçmiştir.

Ülkedeki en önemli demir-çelik fabrikaları: Zenisa, Vereş ve İliyaş'ta bulunmaktadır (Harita 19). Önemli demir yatakları Vareş çevresinde, Ljubiye'de, Radovan ve Yablanisa dağlarında mevcuttur. 700 milyon ton demir madenine sahip olan bu yataklardan 300 milyon ton ham demir elde edilebilir. Demir ve çelik fabrikalarının temel ürünleri; ham demir, beyaz demir, ham çelik, demir raylar, betonlu çelik ve telden oluşmaktadır.

Zenisa'da bulunan demir ve çelik tesisleri, ülke ekonomisinin gelişmesinde büyük önem taşımaya rağmen, çok ciddi ve önemli çevre sorunlarını da beraberinde getirmişlerdir.

Bosna-Hersek'teki malum savaş nedeniyle ülkedeki bütün sanayi tesisleri çok büyük zarar görmüş ve üretim neredeyse sıfıra inmiştir. Savaş sırasında Zenisa'daki sanayi tesisleri silah ve cephane üretimi için kullanılmıştır. Savaşın sona ermesinin üzerinden birkaç yıl geçmesine rağmen Zenisa'da bulunan bir çok sanayi tesisi maalesef hala eski haline dönememiş veya sanayi tesislerinin yalnızca bazı üniteleri çalışır durumda kalabilmiştir.

Ülkede bulunan ve önemli rezervlere sahip olan diğer maddenler ise boksit, çinko, manganez, antimon ve civadır. Bu madenlerle ilgili diğer endüstri kollarının gelişmesine de imkan tanınmıştır. Vlasenisa ve Zvornik'teki 'Biraç' boksit işleme fabrikaları ülke ekonomisi için çok önemlidir. Mostar'da da ülke için büyük öneme sahip bir alüminyum fabrikası bulunmaktadır.

Harita 19 : Bosna-Hersek'in Sanayi Haritasi

Metal sanayi:

Ülkedeki metal sanayi, ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmiştir. Fakat savaş sonrası ilk yıllarda metal sanayi çok yavaş bir gelişmeye sahiptir. Ancak 1950'li yıllardan sonra bu sektörde önemli gelişmeler kaydedilmeye başlanmıştır. Ülkede, sanayide çalışanlarının % 5'i metal sanayiindedir. Ülkenin son yaşadığı savaşa kadar metal sanayinin en önemli ürünleri: armatür, boru, çelik konstrüksiyonlar, su ve doğal gaz boruları, vidalar vs. idi. Bunun yanısıra çeşitli makineler de üretilmekteydi. Örneğin, madencilik makineleri, inşaat makineleri, yazıcı makineleri, tarım makineleri bunlardan bazılarıydı. Ulaşım alanında kullanılan motor, yolcu arabaları, traktör, bisiklet, yolcu ve yük vagonları gibi makineler de bu fabrikalarda üretmektedir. 1996 yılında metal sanayisinde 7.659 ton metal ürün (makine ve ekipman hariç) üretilmiştir. 2000 yılında ise bu rakam ikiye katlanıp 13.571 ton metal ürün üretimi yapılmıştır.

Bosna-Hersek bu modern sanayi kolunun gelişmesi için tüm gereken ihtiyaçlara cevap verebilecek bir ülkedir. Özellikle otomobil, uçak, motor ve özel araçların üretimi ile ilgili projelere ağırlık verilmektedir. Ülkenin, en önemli metal sanayi fabrikaları, Saraybosna'daki "Unis", Zenisa'daki "Energoinvest", "Maden ve metal tesisleri", ve Mostar'daki "Soko" olarak bilinmektedir. Ayrıca Trebinje'de bir araç-gereç fabrikası, Sayabosna'da "Famos", Novi Travnik'te "Bratstvo", Banya Luka'da "Yelşingrad", Zavidoviçi'de "Krivaya", Priyedor'da "Bosna-montaj", Zenica'da "Metalno", Tuzla'da "Koks-kimya tesisi" ve Vitkoviçi'de "Azot" fabrikaları bulunmaktadır (Harita 19).

Kimya sanayi

Bosna-Hersek'te çok önemli sanayi kollarından birini oluşturan kimya sanayisi savaş öncesine kadar ülkede gelişmiş sanayiler arasında yer almaktaydı. Ülkenin zengin kaynaklara sahip oluşu burada kimya sanayinin

gelişmesine imkan tanımıştır. Odun, tuzlu su, kaya tuzu, kireç, kömür, su enerjisi gibi zengin doğal kaynaklara sahip olan Bosna-Hersek'te, Avusturya döneminde ilk kimyasal fabrika kurulmuştur. İlk olarak 1893 yılında Lukavatz'ta bir soda fabrikası açılmıştır. Üç sene sonra Balkanlar'ın ilk ağaç damıtma fabrikası Tesliç'te kurulmuş ve aynı zamanda Yays'e de elektro kimya sanayisi açılmıştır. Bu dönemlerde Travnik yakınlarında bir kibrit fabrikası kurulmuştur. İki savaş arasında kimya sanayisi alanında neredeyse hiçbir ilerleme kaydedilmemiştir. Daha doğrusu mevcut olan fabrikaların yeniden yapılanması dışında bir ilerleme yoktur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemlerde bir çok yeni kimya fabrikaları açılmıştır. Bunlar arasında Tuzla'daki "Sodaso", Yays'e'deki "Elektrobosna", Banya Luka'daki "İncel", Gorajde'deki "Azot", "Bosnaliyek", Sarayevo'daki "Energoinvest" ve "Unis" ile Lukavas'taki "Koks-kimya sanayisi" en önemlileridir (Harita 19).

Kimya sanayii, Bosna'da 90'lı yıllara kadar oldukça güçlüydü. Yaşanan savaşta ağır bir darbe alan bu endüstri kolu, savaş sonrasında toparlanma dönemine girmiş ve 1996'dan 2002 yılına kadar ki dönemde üretimde büyük bir artış gözlemlenmiştir. Şöyle ki 1996 yılında kimyasal ürünlerinin üretimi 8.696 ton iken, 2000 yılında 76.608 ton olarak gerçekleştirelmıştır.

Gıda ve İçki sanayi:

Bosna-Hersek'te İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gıda sanayiinde çok önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Nüfus artışına paralel olarak gelişen bu sanayi kolu hem özel sektörde, hem de devlet sektöründe büyük gelişmeler göstermiştir. 1989 yılı verilerine göre ülkede 125 gıda, 15 içki ve 8 hayvansal gıda fabrikası mevcuttur. En önemli un ve un mamulleri fabrikaları ülkenin kuzeyinde, verimli arazilerin bulunduğu "Bosanska posavina" dediğimiz alanda; Banya Luka, Biyelyina, Brčko, Modriç, Tuzla ve Priyedor'da bulunmaktadır. Bunların dışında Bihaç, Bugoyno, Bileça, Foça ve Sarayevo, Zenisa, Doboy, Srebrenik ve Trebinje'de de un ve un mamulleri fabrikaları bulunmaktadır (Harita 19). 1989 yılında bu fabrikalarda 136.000 ton ekmek ve çeşitli un

mamulleri üretilmiştir. Aynı yılda 294.000 ton un üretimi gerçekleştirilmiştir.

Çaplyina, Sarayevo ve Priyedor'da bisküvi fabrikaları, Banya Luka, Biyelyina, Doboy ve Lopare'de meyve ve sebze işletme fabrikaları, Brčko'da bitkisel yağ fabrikası, Sarayevo ve Brčko'da et fabrikası ve Sarayevo, Zenisa, Banya Luka, Bihaç, Tuzla, Mostar ve Livno'da süt fabrikaları bulunmaktadır (Harita 19).

Ülkede mevcut olan hammadde, pazar, iş gücü ve ulaşım kolaylığı içki sanayiinin gelişmesine olanak sağlamıştır. Bosna-Hersek'te araziler geniştir ve özellikle, Orta Avrupa ve Hersegovina bölgesinde çeşitli meyvelerin yetişmesine uygun iklim şartları bulunmaktadır. Doğal şaraplar ve rakı çeşitleri içki sanayiinin en önemli ürünleridir. Genel olarak hayat standartlarının ve uluslararası ticaretin artmasına paralel olarak içki üretiminde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. 1989 yılında ülkede 15 içki fabrikasında 1.307.000 hl. bira ve 316.000 hekto litre alkolsuz içki üretilmiştir. Ülkedeki en önemli içki fabrikaları arasında UPI- Sarayevo, AİPK-Bosanska Krayina, Banya Luka, Hepok-Mostar, PTK Tuzla ve Bimal-Brčko'yu saymak mümkündür (Harita 19)

1996 yılında Bosna-Hersek Federasyonu'nda toplam gıda maddesi ve içeceklerin üretimi 602.411 ton iken, bu rakam 2000 yılında iki kat artmış ve 1.395.938 tona ulaşmıştır.

Tekstil, Deri ve Lastik sanayi

Diğer sanayi kollarında olduğu gibi tekstil sanayiinde de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemlerde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bosna-Hersek'te neredeyse her önemli yerleşim biriminde birer tekstil fabrikası bulunmaktadır. Böylece 30 fabrikada kumaş ve ip, 130 fabrikada ise hazır giysi üretilmektedir. 11 fabrikada deri ve kürk, 44 fabrikada ise deri ayakkabı üretimi gerçekleştirilmektedir. 1989 yılında ülkede 16.700 ton pamuklu ve diğer tekstil ürünleri, 43.000.000 m² pamuklu kumaş, 76.000.000 çift çorap ve 46.000.000

m² hazır giyim üretilmiştir. Aynı yılda 2.644.000 m² deri konfeksiyon, 13.261.000 çift deri ayakkabı üretilmiştir.

Bosna-Hersek'te lastik sanayii yeterince gelişmiş değildir. Ülkedeki lastik sanayi merkezlerinden "Sintetik" Banya Luka'da, "Fagum" Zvirnik'te, "Teknik lastik fabrikası" Tuzla'da, "Gumitehnika" Sarajevo'da ve "Rudarinvest" Banovići'de yer almaktadır (Harita 19).

Tütün sanayi

Tütün üretimi en çok Akdeniz ikliminin hakim olduğu alçak Hersegovina ve ılıman karasal iklimin hakim olduğu Posavina bölgelerinde yapılmaktadır. Ülkedeki tütün üretimi değişken olmayan bir seyir göstermektedir.

Bosna-Hersek'te ilk tütün üretimine Osmanlılar döneminde başlanmıştır. Avusturya döneminde ise Banya Luka, Mostar, Travnik ve Sarajevo şehirlerinde ilk tütün fabrikaları açılmıştır (Harita 19). Bugün Bosna-Hersek'te 19 tane tütün işleme ve sigara üretme fabrikası mevcuttur. Tütünü satın alan ve yaprak halindeyken işleyen fabrikalar Lyubuško, Liştići, Gruda, Çitluk, Mostar, Çaplyina, Stos, Ljubinye, Oraşye, Gradaças, Bratunas, Trebinye ve Foça'da bulunmaktadır (Harita 19). Sarajevo, Banya Luka ve Mostar'da birer sigara fabrikası bulunmaktadır. Ülkede üretilen büyük miktarda tütün ürünü Çek Cumhuriyeti başta olmak üzere, Polonya, Avusturya ve Almanya gibi birçok Avrupa ülkesine ihraç edilmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra tütün Fransa, Mısır ve eski Sovyetler Birliği'ne ihraç edilmekteydi.

Kereste ve mobilya sanayi:

Ormancılık ve mobilya sektörü savaştan sonra ayakta kalan nadir sektörlerden biridir. Bosna-Hersek, eski Yugoslavya'da en fazla ormanlık alana sahip olan, Hırvatistan ve Slovenya'nın toplam üretimi kadar kereste ve mobilya üretimi yapabilen bir ülke konumundadır.

Bugün ülke genelindeki 75 kereste fabrikası ve sık ağaçlı ormanlar, yatırım ve büyüme için önemli fırsatlar sunmaktadır.

Çok zengin ormanlara sahip olan Bosna-Hersek bu sanayi kollarının gelişmesine imkan tanımıştır. Ülkenin toplam arazisinin % 47'si yani 2 362.406 ha ormanlarla kaplıdır. Bu ormanlardan 1.806.729 ha devlete, 555.677 ha ise özel mülkiyete aittir. Toplam ormanlardan 478.393 ha geniş yapraklı, 54.310 ha iğne yapraklı ve 1.798.395 ha karışık ormanlardan oluşur. 1.107.039 ha geniş yapraklı ormanlardan, 66 609 ha iğne yapraklı ormanlardan meydana gelmiştir. Bu kadar zengin ormanlara sahip olan Bosna-Hersek'te kuşkusuz kereste sanayiinin gelişmesine uygun imkanlar vardır. Kereste sanayiinin gelişmesi uzun yıllara dayanmaktadır. Özellikle ülkede İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar bu alanda büyük gelişmeler kaydedilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk yıllarda ülkenin toplam ihracatının % 53'ünü kereste oluşturmuştur. Daha sonraki yıllarda ülkede mobilya ve kağıt üretim fabrikaları kurulmuştur.

Bosna-Hersek'te kereste fabrikalarının dağılışını orman alanlarının genişliği, ulaşım ve enerji imkanları belirlemektedir. Ülkede toplam 60 kereste fabrikası ve 66 mobilya fabrikası bulunmaktadır. Bunların kuşkusuz en önemlileri Zavidoviç'te bulunan Krivaya Fabrikası ile Vişegrad şehrindeki mobilya fabrikasıdır (Harita 19).

Ayrıca Maglay, Banja Luka ve Priyedor'da birer selüloz işleme fabrikası vardır.

C) HİZMET COĞRAFYASI

1- Ticaret

Arkeolojik bulgular sonucunda Bosna-Hersek topraklarında ticaretin çok eski zamanlardan beri yapıldığı ortaya konulmuştur. Ortaçağda ticaretin Adriyatik ve Akdeniz şehirleri ile Orta Bosna'nın madencilik merkezleri arasında yapıldığı bilinmektedir. Türkler'in bu topraklara gelmesiyle beraber bir çok yerleşim yeri 'pazar' sıfatını taşımaya başlamıştır. Osmanlı döneminde Bosna'nın bir çok ürünü Ortadoğu pazarlarında rağbet görmekteydi. Bu rağbet özellikle Dubrovnik tüccarlarının vasıtasıyla Akdeniz, Orta ve Batı Avrupa ülkelerine kadar ulaşmaktaydı. Avusturya-Macaristan döneminde ise Bosna ticareti daha yoğun bir şekilde bu yönetime bağlı olan ülkelerle Batı Avrupa ülkeleri arasında yapılmakta idi. Fakat iki savaş arasında ticaret faaliyetlerinde bir durgunluk söz konusu olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde ülke ticareti iki temel üzerinde, iç ve dış ticaret olarak gelişmiştir. Savaştan sonraki dönem içerisinde ticaretin gelişimini dört evrede incelemek mümkündür. Birinci evre 1947 ile 1953 yılları arasındaki idarecilik dönemi, ikinci evre 1953-1965 yılları arasında yeni ekonomik dönem, 1965-1971 yılları arasında üçüncü yani ekonomik reform döneminden oluşmuştur. Bu dönemlerde Sarajevo'daki UPI, Mostar'daki Hepok, Banya Luka'daki AIPK, Tuzla'daki PTK gibi bir çok ticari şirket kurulmuştur. En son dördüncü dönemde ise yani 1971 yılından sonra dış ticarete önem verilmiştir.

Bosna-Hersek ağaç mamulleri, demir-çelik ve bazı tekstil ürünleri ile askeri malzemeler dışında, sanayi ürünleri bakımından büyük ölçüde dışa bağımlı bir ülkedir. Ülkede toplam tüketimin % 65'i ithalat ürünleri ile karşılanmaktadır. Bosna-Hersek İstatistik Ajansı'ndan alınan resmi rakamlara göre son 4 yıldaki ihracattaki artış hızı, ithalatın artış hızından daha yüksek olduğundan ihracatın ithalatı karşılama oranı, 2000 yılı verilerine göre 1997 yılındaki % 15 seviyesinden % 35'e çıkmıştır. Ancak gümrük denetimlerinin sağlıklı olmaması nedeniyle

ülkeye büyük boyutlarda kaçak mal girdiği veya en azından malların gerçek değerlerinden düşük fiyatta gösterildiği bilinmektedir. Diğer taraftan ülkede kaçak ağaç kesimi ve buna bağlı olarak komşu ülkelere illegal yollarla ihracat yapıldığı da bilinmektedir. Bu nedenle en iyimser tahminlere göre gerçek ithalatın resmi ithalat rakamlarının en az 2 katı olduğu sanılmaktadır. Öte yandan ülkede her iki entite tarafından güvenilirlik ve bilimsellikten oldukça uzak bir şekilde ve ayrı ayrı yapılan istatistik çalışmalar devlet düzeyindeki İstatistik Ajansı'nca derlenerek açıklanmakta, ancak rakamlarda büyük tutarsızlık ve hatalara sıkça rastlanmaktadır. Kimi zaman bir entitenin açıkladığı rakamlar devlet İstatistik Ajansı'nın açıkladığı ve iki entitenin toplamı olması gereken rakamlardan daha büyük olabilmektedir. Bu nedenle tüm istatistiki değerlere ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir.

Tablo 4: Bosna Hersek'in Dış Ticareti

(milyon ABD \$)

	1997	1998	Değ. %	1999	Değ. %	2000	Değ. %
İhracat	277	679	145	723	6,48	1.089	50,6
İthalat	1.826	2.854	56	2.746	-3,78	3.107	13,1
<i>İhr / İth</i>	<i>0.15</i>	<i>0.24</i>		<i>0.26</i>		<i>0.35</i>	

Tablo 5 : Dış Ticaretin Ükelere Göre Dağılımı (2000)

(milyon ABD \$)

İhracatı			İthalatı		
Ülke	Değer	%	Ülke	Değer	%
İtalya	243,1	22.3	Slovenya	471,4	15.1
Yugoslavya	219,4	20.1	Hırvatistan	449,8	14.4
İsviçre	134,4	12.3	Almanya	380,0	12.2
Almanya	123,7	11.3	İtalya	332,4	10.6
Hırvatistan	81,8	7.5	Yugoslavya	207,3	6.5
Slovenya	71,1	6.5	Avusturya	173,7	5.5
Türkiye	19,2	1.7	Türkiye	20,0	0.6
Diğer	196,3	18.0	Diğer	1.072,0	34.5
<i>Toplam</i>	<i>1.089</i>	<i>100</i>	<i>Toplam</i>	<i>3.106,6</i>	<i>100</i>

Bosna-Hersek'in ithalatında ilk sıraları, daha önce aynı devlet çatısı altında bulunan, benzer dili konuşan ve ekonomik yapıları birbirine entegre olan Hırvatistan ve Slovenya almaktadır (Tablo 5). Bu ülkeleri, kendi iş adamlarını uzun vadeli ve düşük maliyetli ihracat kredileriyle destekleyen, cazip ödeme koşulları ve markalı ürünleriyle piyasalarda iyi bir yer edinmiş bulunan Almanya ve İtalya izlemektedir. Bosna-Hersek'in toplam ithalatı içerisinde bu dört ülkenin payı % 52'yi bulurken Türkiye % 0.6'lık payla 19. sırada yer almaktadır (Tablo 5). Ancak fiili ihracat rakamları ve bavul

ticareti kapsamında gelen mallar dikkate alındığında Türkiye ihracatının daha yüksek boyutlarda olduğu bilinmektedir. Boşnak işadamları kültürel bağlar, ticari esneklik ve fiyat avantajı gibi nedenlerle Türk firmalarıyla çalışmayı arzu etmekte, ancak gerek Türkiye ve Türk malları hakkındaki yetersiz ve olumsuz bilgiler, gerekse Türk firmalarının Bosna-Hersek'e yönelik ticari ilgilerinde son 2 yıldır gözlenen belirgin düşüş nedeniyle ilişkiler istenen düzeye ulaşmamıştır.

Ülkede ihraç malları ağaç mamülleri, demir-çelik, tekstil ve kimyasal ürünlerden, ithal ürünler ise ağırlıklı olarak gıda maddeleri, makina ve taşıt araçlarından oluşmaktadır. İhracatın artış hızı ithalatın artış hızından daha yüksek seviyelerde seyretmekle birlikte, dış ticaret açığı halen yüksek boyutlardadır. Ödemeler dengesindeki açıklar dış yardımlar ve ülke dışında çalışan Bosnalılar'ın gönderdikleri paralarla kapatılmaktadır.

Tablo 6: Dış Ticaretin Sektörel Dağılımı
(milyon ABD \$)

İhracat			İthalat		
Ürün	Değer	%	Ürün	Değer	%
Tarım	27,2	2.5	Tarım	149,1	4,8
Maden	11,9	1.1	Maden	9,3	0,3
Sanayi	992,0	91.1	Sanayi	2.805,2	90,2
-Demir-çelik	249,3	22,9	-Makina	652,3	21
-Orman ürün,	192,7	17,7	-Kim, ürün,	276,4	8,9
-Konfeksiyon	154,6	14,2	-Taşıt araç,	229,8	7,4
-Gıda	86,0	7,9	-Gıda	475,3	15,3
Diğer	57,7	5,3	Diğer	142,9	4,6
<i>T o p l a m</i>	<i>1,089</i>	<i>100</i>	<i>T o p l a m</i>	<i>3,106,6</i>	<i>100</i>

Türkiye – Bosna-Hersek Arasındaki Ticari İlişkiler

Türkiye ile Bosna-Hersek arasındaki ticari ilişkiler, her iki ülkenin potansiyeli dikkate alındığında tatmin edici boyutta seyretmemektedir. Bosna-Hersek İstatistik Ajansı verilerine göre 1999 yılı Türkiye ihracatı 44,2 milyon ABD \$'ı iken 2000 yılında bu rakam 20,0 milyon ABD \$'a düşmüş, Bosna-Hersek'ten Türkiye'ye ithalat ise 12,7 milyon ABD \$'ından 19,2 milyon ABD \$'ına çıkmıştır. Ancak gerek istatistiki verilerin sağlıklı olmaması, gerekse yüksek gümrük vergilerinden kaçmak amacıyla ihracat birim fiyatlarının gerçek değerinin altında gösterilmesi ve bavul ticareti kapsamında da mal girişi olduğu dikkate alındığında Türkiye'nin fiili ihracatının daha yüksek oranlarda olduğu düşünülmektedir. İthalattaki artış büyük ölçüde askeri mühimmat ve lokomotif alımından kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin Bosna-Hersek ile olan dış ticaretinin tamamına yakını, nüfusunun büyük kısmı Boşnaklar'dan oluşan BH Federasyonu ile yapılmakta, nüfusu büyük ölçüde Sırp'lardan oluşan Sırp Cumhuriyeti ile Türkiye'nin önemli bir ticareti bulunmamaktadır.

Tablo 7 : Türkiye- Bosna-Hersek Ticareti

(milyon ABD \$)

	1998	1999	Değ. %	2000	Değ. %
Türk İhracat	41,9	44,2	5,4	20,0	-54,7
Türk İthalat	4,8	12,7	14,1	19,2	284

2- Turizm

Bosna-Hersek'in doğal güzellikleri, bu ülkede turizm sektörünün gelişmesine büyük olanak sağlamaktadır. Uzun bir geçmişe sahip olan turizm faaliyeti ortaçağda Bosna kilisesinin bulunduğu zamanlarda bir çok Heretik'in hac yapmak için Bosna'ya gelişinden bu yana sürmektedir. Tarihi bilgilere göre, o zaman bu cemaatin lideri Bosna'da oturmaktaydı. Ve dolayısıyla bu turizm inanç turizmi olarak gerçekleştiriliyordu. Daha sonra Türkler'in Bosna'ya gelmesiyle birlikte bu imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen bir çok insan Bosna'yı görmek ve tanımak istemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en batıdaki eyaleti olan Bosna sekiz sancaklı, 'paşalık' statüsünde bir bölgeydi. İnanç turizmi olarak nitelendirilen bu turizm aynı zamanda rekreasyon amaçlı da yapılmıştır.

Avusturya-Macaristan hakimiyetinin gelmesiyle beraber, daha doğrusu 1878 yılından itibaren Bosna'daki turizm ekonomik nitelik kazanmaya başlamıştır. 1884 yılında kurulan ilk turizm kulübü ülkenin turizm tarihinde çok önemli yer tutar. İlk dağ evi 1892 yılında Trebevi Dağı'nda hizmete açılmıştır. 1914 yılına kadar Bosna-Hersek ve Sarajevo şehri büyük ve kalabalık uluslararası bilimsel toplantılara ev sahipliği yapmıştır. Örneğin 1905 yılının baharında Uluslar arası Botanik Kongresi'nin katılımcıları tarafından Bosna-Hersek'e bir gezi düzenlenmiştir. Katılımcılar arasında ünlü kutup araştırmacısı Gunnar Anderson'da bulunmuştur.

Uygun coğrafi konumu, zengin kültürü ve tarihi mirası, güzel ve işlek yollarının olması ülkede modern bir kitle turizminin gelişmesine imkan verilmiştir.

Ülkenin doğal özellikleri her çeşit turizm faaliyetinin gelişmesine uygundur. Bu yüzden 1984'te Bosna-Hersek Kış Olimpiyatları'na ev sahipliği yapmıştır. Ülkenin doğal güzelliği ve kış sporlarına uygun iklimi turizm sektörü için umut vaad etmektedir. Termal ve mineral kaynakları (Ilica, Tesliç, Kiselyak, Foynisa, Crni, Guber vs.) da ülke turizminin

gelişmesine büyük katkıda bulunmaktadır. Bosna-Hersek'te dört tane büyük turistik bölge vardır. Bu bölgeler de 13 tane küçük turistik bölgeye ayrılmaktadır. Bu bölgeler Merkezi bölge (Sarayevo, Travnik, Foça, Srebrenika ve Konyis turistik bölgesi), Hersek bölgesi (Mostar, Trebinje, Çaplyina turistik bölgeleri), Doğu-Bosna Bölgesi(Tuzla ve Doboy turistik bölgeleri) ve Batı-Bosna (Livany, Bihaç ve Banja Luka turistik bölgeleri) bölgeleridir. Bosna-Hersek turizmi transit özelliklere de sahiptir. Ülkeye gelen turistler ortalama iki gün süreyle burada konaklamaktadır.

Turizmin bir kolu olan otelcilik sektörü ülkede eskiden beri gelişmiştir. Şöyle ki, ortaçağda bile Bosna'da yolcular ve ticari kervanlar için özel binalar bulunmaktaydı. Osmanlılar'ın Bosna'ya gelmesiyle birlikte ülkedeki hizmet sektörü ve ulaşımın alt yapı çalışmaları tamamlanmıştır. O zaman ülkenin bir çok yerinde han ve kervansaraylar yapılmış ve hizmete açılmıştır. Hanların hemen yanı başında fakir yolcuların konaklayabilmeleri ve karınlarını doyurabilmeleri için misafirhane ve imarethaneler kurulmuştur.

19.yüzyılda Sarayevo'da 50 han vardı. Bu hanların en önemlileri: Moriça Han, Kolubara, Kreştalisa, Besarın Han'dır. Avusturya döneminde ülkede oteller açılmaya başlanmıştır ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Sarayevo'da 13 otel ve han bulunmaktadır. Avusturya yönetiminin Sarayevo'da açtığı ilk otelin adı "Avusturya" idi. Daha sonra Avrupa, Royal, Central, Radetzky ve diğer oteller açılmıştır.

İki savaş arasında turizm sektörü çok az gelişmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni ve büyük oteller yapılmaya başlanmış ve böylece her şehirde birer büyük otel açılmıştır.

Ülkeye gelen turist sayısı 1980-1988 yılları arasında değişmiştir. Fakat 1988'de % 18'lik bir oranda yükselme kaydedilmiştir. Aynı dönem içerisinde gelen yabancı turist sayısında da artış gözlenmiştir. 1988 yılında ülkede toplam 1.900.000 turist kaydedilmiştir ki, bunun ancak 400.000'ini yerli turistler oluşturmuştur. Aynı dönem içerisinde

konaklama sayısı % 50 olarak artış göstermiştir. 1988 yılında ülkeyi ziyaret eden yabancı turistlerin % 17.5'i Amerika'dan, % 13'ü İtalya'dan, % 11.5'i Eski Sovyetler Birliği'nden ve % 8.8'i Almanya'dan gelmiştir.

Ülke savaş öncesi Avrupa standartlarında otel, motel ve konaklama tesislerine sahipken, bu tesisler de savaştan büyük ölçüde etkilenmiştir. Halen, büyük ölçüde iş turizminin ağırlıklı olarak gerçekleştirildiği ülkede, 1997 yılı sonu itibariyle toplam yatak kapasitesi 52.344 iken, 1998 yılı Haziran ayı itibariyle (1997 yılı aynı dönemine oranla %73,5'lik bir artışla) yatak kapasitesi 5.888 olarak bildirilmiştir. Yine, 1998 Haziran ayı itibariyle (1997 yılı aynı dönemine oranla % 61.2'lik bir artışla) ülkeye geldiği bildirilen toplam turist sayısı 17.343'tür.

3- Ulaşım

Bosna-Hersek toprakları tüm tarih boyunca ulaşımına açık olmuştur. Tarihçiler ve arkeologlar kara ve deniz yolu ulaşımının tüm tarihsel dönemlerde mevcut olduğunu tespit etmişlerdir. Neolitik çağda bile Neretva Nehri vadisi, ülkenin kuzey ile güney kesimleri arasındaki en önemli ulaşım yolunu teşkil etmekteydi. Roma döneminde ise özellikle, kıyı kesimlerinden içeriye doğru güzel yollar yapılmış ve ulaşım ağı oldukça geliştirilmişti.

Bosna-Hersek'te Osmanlı döneminde Bihaç-Travnik-Sarayev-Vişegrad-Yenipazar-İstanbul güzergahı en önemli kara yolu bağlantılarını oluşturmaktaydı. Daha sonra Avusturya döneminde ülkedeki ulaşım sistemi daha çok kuzey-güney yönünde gelişti. Bu dönemde en önemli kara yolları, Bosna ve Neretva vadilerden Adriyatik Denizi'ne doğru inen yollardır. Ancak 1. ve 2. Dünya Savaşları arasında kalan süreçte Bosna, ulaşım açısından oldukça izole edilmiş ve ulaşım konusu geri planda kalmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkenin ulaşım ağı alt yapısı, tamamen yok edilmiştir. Savaştan sonra ekonominin de büyümesine paralel olarak, ülkedeki ulaşım sistemi gelişme göstermiştir. Bu dönemde ulaşım ağı kurulmasına yönelik öncelik, demir ve kara yollarına tanınmış olsa da, hava yolu altyapısı

ve havaalanı inşaatları da ilerleyerek ulaşım sektöründeki yerini almıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönem içerisinde toplam 882 km. normal raylı demir yolu inşaatı gerçekleştirilmiştir. Ülke, 1956 yılında 107 km., 1980 yılında ise ülke 7000 km. modern yola sahip olmuştur.

Harita 20 : Bosna-Hersek'in Ulaşım Haritası

Bosna-Hersek sınırları içinden geçen iki önemli uluslararası transit yol vardır (Harita 20). Bunlardan ilki Tuna Nehri'nden Adriyatik Denizi'ne doğru inen transit yol, ikincisi ise Orta ve Batı Avrupa'dan Orta Doğu'ya uzanan transit geçiş yoludur, ancak tüm bunlara rağmen ülkedeki ulaşım sisteminin fazlasıyla modern ve gelişmiş düzeyde olduğu söylenemez.

Sava Nehri çok önemli bir su yolu olmasına rağmen akarsu ulaşımı fazla gelişmemiştir. Aynı şekilde havayolu ulaşımı da yeteri kadar gelişmiş değildir. Ancak Sarajevo'da modern teknolojik altyapıya sahip, donanımlı bir hava alanı bulunmaktadır. Sarajevo'nun yanısıra Mostar, Tuzla ve Bany Luka, havaalanına sahip olan diğer şehirlerdir (Harita 20). Bosna-Hersek'te son yıllarda kara ve hava taşımacılığının gelişmesine paralel olarak demir yollarının önemi azalmakta, bu durum özellikle yolcu taşımacılığında ön plana çıkmaktadır. Bosna-Hersek'in yanısıra tüm Avrupa'da da aynı durum söz konusudur, ancak özellikle malzeme nakliyatında her ne kadar tüm ulaşım kolları gelişse de, kara yolu taşımacılığının bu konuda ilk sırada geldiği açık olarak görülmektedir.

İkinci Dünya Savaşından sonra, önceleri sadece Sarajevo'da gelişmiş olan şehir içi ulaşımı 2. Dünya Savaşı'ndan sonra diğer şehirlerde de gelişme kaydetmiştir. Ekonomi ve sanayinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan nüfus artışı ve artan çalışan sayısı, diğer beş büyük şehirde de şehir içi ulaşımın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bunun yanısıra, özel araçların sayısında da ciddi bir artış gözlemlenebilir. Sadece 1966-1977 yılları arasında özel araçların sayısının 10 kat arttığı görülmüştür. Gelişen teknoloji, posta ulaşımı için de yeni teknolojik olanakları beraberinde gelmiştir.

Demir Yolu Ulaşımı

Ülkedeki metalurji, maden, kimya ve petrol sanayilerinin ve ormancılığın gelişmesine paralel olarak demir yollarına da daha çok

ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce demir yollarının önemi bugünlere göre daha da fazla idi. 1960 yılına kadar demir yolları diğer ulaşım yollarından ve araçlarından daha çok tercih edilmekteydi. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllardan itibaren demir yollarının kullanımında azalma başlamıştır. Bosna-Hersek'te demir yollarının yapılması Osmanlı dönemine rastlar. O dönemde normal raylı ve Dobrinj'den Banya-Luka'ya kadar uzanan 87 km. uzunluğunda bir demir yolu hattı inşa edilmiştir. Avusturya döneminde ise yalnızca dar raylı demir yolları yapılmıştır. Avusturya döneminde inşa edilen ilk demiryolu hattı, 1882 yılında yapılmış olan 270 km. uzunluğa sahip Bosanski Brod – Sarajevo hattıdır (Harita 20). Dokuz yıl sonra ise 177,5 km uzunluğundaki Sarajevo-Metkoviç demir yolu inşa edilmiştir. Avusturya döneminde Bosna-Hersek'te yapılan demir yollarının toplam uzunluğu 1455 km'yi bulmaktadır.

İki savaş arasındaki dönem içerisinde yalnız 66 km normal raylı ve 104 km. dar raylı demir yolu inşaatı gerçekleştirilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra artık dar raylı demir yollarının yapımına son verilmiştir ve sadece normal raylı demir yolları tercih edilmeye başlanmıştır. Sarajevo-Ploče demir yolu, Avrupa'da en ağır demir yolu olarak kabul edilmektedir. 1978 yılında dar raylı demir yolu sistemleri tamamen ortadan kalkmıştır. Ülkedeki önemli demir yolları arasında; Brčko-Banovići, Şamas-Sarajevo, Banya Luka-Doboy, Raça-Biyelyina, Modriça-Gradačas, Omarska-Tomaşika ve Tuzla-Zvornik sayılabilir(Harita 20). Ülke, 1.092 km'lik demir yolu ağına sahiptir ancak Bosna-Hersek'teki demir yollarının dağılımı düzensizdir.

Kara Yolu Ulaşımı

Bosna-Hersek'te kara yolu ulaşımı oldukça eskiye dayanır ve ilk kara yolu ağının oluşturulma çalışmaları Roma dönemine kadar gider. Bosna-Hersek toplam 21.168 km uzunluğunda kara yoluna sahiptir ve bu kara yolu ağının toplam ağırlığı 0.4 km/km².dir. Kara yolu ağının bu düşük yoğunluğu az gelişmiş ülke olmanın göstergesi olarak kabul

edilebilir. Mevcut olan kara yollarının yarısı asfaltlanmış olmakla beraber, diğ er yarısı hala asfaltlanmamıştır. Ülkenin ilk otobanı, 1968-75 yılları arasında inşa edilen Saraybosna - Zenisa otoban hattıdır ancak asıl önemli ve büyük kapsamlı kara yolu çalışmaları, 1970-1980 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu dönem içerisinde uzunlukları 5.272 km'ye ulaşan modern kara yolları inşa edilmiştir.

Kara yollarının ulaşım ve teknik özelliklerini belirleyen en önemli etken, ülkenin doğal fiziki şartları ve coğ rafi yapısıdır. Nitekim ovalık alanlardan veya düzlüklerden geçen yolların genişliği 6-7,5 metre kadar olup, bu yollarda azami sürüş hızı 80km/h otobanlarda ise 120km/h olarak sınırlandırılmıştır (Harita 20). Ülkenin büyük bir bölümü dağlık olduğu için, yolların çoğunluğu virajlı ve dardır. Bu yollarda hız limiti genellikle 60 km/h veya daha altı olarak belirlenmiştir.

Teknik özelliklerine bağlı olarak kara yollarının ekonomik değerleri de değişkenlik gösterir. Bosna–Hersek'te 3.722 km. otoban, 3.683 km. bölgesel yol ve 13.763 km. yerel yol bulunmaktadır. Mevcut otobanların dört tanesi ise uluslararası transit geçiş yolu olarak hizmet vermektedir.

Ülkedeki 109 il, doğ rudan veya dolaylı olarak otobanlara bağlıdır. Otobanların 85'i asfaltlanmıştır. Fakat kara yolları ağı sadece otobanlar ve bölgesel kara yollarından ibaret değildir. Ülkede 241 adet kavşak, 110 tane köprü ve en uzununu 1058 metrelik Vranduk tüneli olmak üzere 84 tane de kara yolu tüneli mevcuttur. 1990 yılında ülkede 436.933 yolcu arabası, 419.065 adedi özel olmak üzere 5.197 adet otobüs ve 37.454 adet kamyon mevcuttur.

Akarsu ulaşımı

Bazı akarsular üzerinde yapılmakta olan akarsu ulaşımı, ülkede eski bir geleneğe sahiptir. Tarihi kayıtlarda rastlandığı üzere Sava Nehri başta olmak üzere Una, Vrbas, Bosna, Drina ve Neretva nehirlerinde de akarsu ulaşımı gerçekleştirilmekteydi. Drina ve Una akarsularında eski çağlardan beri odun parçalarıyla taşımacılık yapılmaktaydı. Drina, Sava,

Una ve Vrbas akarsularında ise küçük teknelerle ulaşım gerçekleştiriliyordu. Bugünlerde Sava Nehri'nde 331 km.'lik, Neretva Nehri'nde ise 4 km.'lik bir su yolu kullanılmaktadır. Sava Nehri'nde akarsu taşımacılığı özellikle kurak dönemlerinde su seviyesinin alçalması sebebiyle aksamaktadır. Sava akarsuyu üzerinde birkaç tane liman bulunmaktadır. Bunların en önemlileri Brčko, Bosanski Brod, Oraşye, Bosanski Şamac ve Bosanska Gradiška akarsu limanlarıdır. Brčko Limanı oldukça donanımlı bir limandır. Bosanski Brod Limanı ise bir petrol limanı olma özelliği taşır. Sava Nehri, gemilerin işlemesine elverişli olmasına rağmen uluslararası taşımaya uygun bir akarsu olma özelliği taşımamaktadır. Neretva Nehri'de 4 km.'lik uzunluğuyla gemilerin işlemesine elverişlidir.

Hava yolu ulaşımı

Ülkedenin en genç ulaşım sanayii olan hava yolu taşımacılığına ilişkin altyapı, üç büyük kent olan Saraybosna, Mostar ve Tuzla şehirlerinde mevcuttur. Sarajevo Havaalanı, 1969 yılında hizmete girmiş ve modern teknik araçlarla donatılmış durumdadır. Hava yolu taşımacılığının büyük bir bölümü, bu havaalanından gerçekleştirilmektedir. Bu üç önemli havaalanının yanısıra, ülkede birkaç tane de eğitim ve spor alanlarındaki ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte küçük havaalanı mevcuttur. Son yıllarda uçuş hatlarının sayısı oldukça artmıştır.

Posta-Telgraf-Telefon

Kara yolu ulaşımı gibi PTT ulaşımı da Bosna-Hersek'te uzun bir geçmişe sahiptir. Yolcu ve posta taşımacılığının başlangıcı, Roma dönemine dayanır. Osmanlı dönemiyle birlikte ülkede posta ulaşımı şekillenmeye başlamıştır. Türkler ilk olarak 1843 yılında düzenli posta sistemi kurmuşlardır. Başlangıçta, İstanbul'dan Travnik'a kadar resmi postayı posta tatarları taşımışlardır. Posta taşımacılığında atların yanı sıra atlı arabalar da kullanılmıştır.

Avusturya döneminde ise posta ulaşımı demir yolları ve arabayla gerçekleşmekteydi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkedeki postane sayısı artmış ve 1947 yılında 150 olan postane sayısı, 1950 yılında 766'ya ulaşmıştır. Bugün ülkede 645 tane postane binası bulunmaktadır. Genel posta merkezi ise Sarayev'o'da bulunmaktadır. Ülke telefonla Avusturya döneminde, telgraf sistemiyle ise Osmanlı döneminde 1858 yılında tanışmıştır. 1860 yılında Sarayev'o-İstanbul arasında telgraf hattı inşa edilmiştir. 1875 yılına kadar da ülkedeki bütün önemli şehirlere telgraf sistemi kurulmuştur. Avusturya döneminde PTT ulaşımı daha çok askeri ve savaş ihtiyaçları için kullanılmaktaydı. 1908'den sonra PTT hizmetlerinden sivil nüfus da yararlanmaya başlamıştır.

İki dünya savaşı arasındaki dönemde telefon ve telgraf sistemi biraz daha modernleştirilmiştir.

Sarayev'o, İlica ve Trebinje'de otomatik telefon santrallerinin kullanımına geçilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde ise mevcut olan PTT sistemi yeniden yapılandırılarak 1980-1988 yılları arasında telefon abonman sayısında oldukça büyük artış kaydedilmiştir.

SONUÇ

1991 yılında önce Slovenya daha sonra da Hırvatistan'ın Yugoslavya Cumhuriyeti'nden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmelerini müteakiben Bosna Hersek'te bir referandum sonucunda 6 Mart 1992 yılında bağımsızlığını ilan etmiş ve uluslararası topluluk tarafından resmen Bosna-Hersek Cumhuriyeti olarak tanınmıştır. Bilindiği üzere 3 Nisan 1992'de savaş başlamış, savaş devam ederken 14 Mart 1995 tarihinde Boşnaklar ile Hırvatlar'dan oluşan Bosna-Hersek Federasyonu kurulmuş, Sırp'lar ise bu federasyona katılmayı reddederek Sırbistan Cumhuriyeti'ni oluşturmuşlardır.

Ülkedeki savaş sırasında görülen hasar o kadar büyüktür ki yeniden yapılanma yaşamın hiçbir alanında kolay olmayacaktır. Her şeyden önce siyasi yapılanmanın gerçekleştirilmesi gereken ülkede ekonominin yeniden yapılanması da önemli çabalar gerektirecektir.

Bosna-Hersek bu anlamda iki önemli sorun ile karşı karşıyadır. Savaşın neden olduğu ekonomik altyapının yeniden canlandırılması ve serbest piyasa sistemine geçiş olarak özetlenebilecek bu iki sorun ülkenin bir yandan yeniden yapılanma süreci yaşarken diğer yandan da zorlu bir geçiş süreci atlatması gerektiğini göstermektedir. Savaş öncesinde serbest piyasa sistemine geçilmesi planlanmış fakat savaş nedeniyle bununla ilgili çalışmalar başlatılamamıştır.

Savaşın sona ermesi ve sözü edilen çalışmaların başlatılması ile birlikte ekonomide belli bir canlanma görülmüş, savaş öncesi seviyelerine göre hala düşük olmalarına rağmen sanayi üretimi, istihdam, ücretler artmış, ulaşım, ısınma, elektrik gibi kamu hizmetleri de çoğu yerde normale dönmüştür. Konut onarımları da devam etmektedir.

Sanayi üretimi eski seviyesinin %10-15'i civarındadır. İşgücünün %50'si işsiz durumdadır. Gelir düzeyi düşüktür ve sosyal güvenlik ağı

zorla ayakta durmaktadır. Temel ihtiyaçların karşılanmasındaki güçlükler, işsizlik, siyasi belirsizlik gibi faktörler lkeadaki havayı olumsuz etkilemektedir. Altyapının tamamen tahrip olmuş olması da canlandırılmaya çalışılan ekonomiye devamlı köstek olmaktadır.

Ülkenin yeniden yapılandırılması amacı ile 5 yıllık bir geçiş süreci için toplam 5,1 milyar dolar yardım yapılması beklenmektedir. En önemli amacın acil ihtiyaçların karşılanmasının olduğu 1996 yılı içinde bu miktarın 1,1 milyar dolarlık kısmı kullanılmıştır. Fakat yardımların sürekli olamayacağı göz önüne alınarak Bosna-Hersek'te sürdürülebilir bir ekonomik büyüme modeli yaratılmaya çalışılmaktadır.

Bu düşünceler doğrultusunda 20.07.1997 tarihinde Merkez Bankası'nın kurulmasına ilişkin kanun kabul edilmiş ve banka 12.8.1997 tarihinde faaliyete geçmiştir. Bu banka, Bosna-Hersek'in para ve döviz kuru politikalarını uygulayacaktır.

Bosna-Hersek hükümeti özel sektörü de canlandırmak için çok büyük çaba harcamaktadır. Bu amaçla zelleştirme programının uygulamaya konulması, ödeme sisteminin geliştirilmesi, mal ve kişi dolaşımındaki engellerin ortadan kaldırılması için çalışmalar yapılmaktadır.

Bosna-Hersek'te ekonomik açıdan iyimser olarak nitelendirilebilecek gelişmeler kaydedilirken, global anlamda ekonomik ve siyasi sistemin oturtulması suretiyle iki entitenin entegrasyonuna yönelik hedeflerinse çok gerisinde kalındığı söylenebilir.

ÖZET

Yüz ölçümü 51.129 km² olan Bosna-Hersek, kuzeyde 42-45 enlemleri ile, doğuda 15-19 boylamları arasında yer almaktadır.

Doğusunda Sırbistan, güneydoğusunda Karadağ, kuzeyinde ve batısında ise Hırvatistan'ın bulunduğu Bosna-Hersek; toplam 1.537 km. sınıra sahiptir. Deniz sınırı 12 km. (kuşbakışı) olup kıyı uzunluğu ise 24 km.'dir.

Bağımsız ve egemen olan Bosna-Hersek devleti aynı zamanda Birleşmiş Milletler'in bir üyesidir.

Ülkenin güneybatısını oluşturan karakteristik yüzey yapısı yarıklar, çukurlar ve hendeklerle dolu kireçtaşı içeren bir karstik oluşumdan ibarettir. Bu karstik oluşumların arasında yer alan çöküntülerde verimli topraklar bulunmaktadır. Bosna'nın orta ve doğu kesimlerinde (kuzey bölgesi) çam, kayın ve meşe ormanları yer alır. Ülkede % 47'lik bir alan ormanlarla kaplıdır.

Topraklarının aşağı yukarı yarısı ekilebilir nitelikte olan Bosna-Hersek'te verimli topraklar daha çok kuzeydedir. Ekilebilir topraklar polyelerde (Livno Polyesi gibi) bulunmaktadır, buna karşılık hayvancılık ise geniş alanlarda yapılmaktadır. Ülkenin başlıca akarsuları olan Sava ve Neretva akarsuları ve onların bir çok kolu ülke için önemlidir. Ülke genelinde karasal iklimin etkisi hissedilmektedir. Akdeniz ikliminin etkisi yalnız Neretva Vadisi'nde hissedilmektedir.

Ülkede % 63'ü linyit, % 37'si kahverengi kömür olmak üzere, toplam 3.9 ton civarında kömür rezervi bulunmaktadır. Boksit rezervi 86 milyon ton, çinko rezervi ise yaklaşık 60 milyon ton dolaylarındadır. Kaya tuzu gibi metal dışı hammaddeler bol şekilde bulunmaktadır. Ülkede bulunan demir rezervlerinin ise 718 milyon ton civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Bosna-Hersek renkli kültürel ve etnik yapıya sahip bir ülkedir. Bu durum Bosna-Hersek'in demografik durumunu oldukça özgün kılmaktadır.

Bosna-Hersek konum itibariyle Avrupa ve Asya arasında bir köprü oluşturmaktadır. Daha doğrusu Bosna-Hersek Orta Avrupa-Balkanlar ile Anadolu-Küçük Asya arasında bir bağ konumundadır. Ülkenin böyle bir coğrafyasının oluşu, onun tarihsel kaderini de belirlemiştir.

SUMMARY

Bosnia and Herzegovina with the area of 51 129 km² is situated between 42° and 45° latitude and 15° ve 19° Eastern longitude.

Bosnia and Herzegovina is bordering, Serbia on the East, Montenegro on the Southeast and Croatia on the North and West. The total length of Bosnian borders is 1537 km. Coastal border measured by the air distance from one side to the other has the length of 12 km, whilst its true length is 24 km.

Republic of Bosnia and Herzegovina is independent and sovereign state. It is internationally recognized and it is the member of the United Nations. It is constituted out of two entities –Federation of BiH and Republika Srpska.

BiH is mainly mountainous country with abundant forms of limestone relief. Between the mountainous regions there are depressions which are suitable for agriculture. The middle and the eastern regions of the country are covered with pine, beech and oak tree forests. 47% of the total area of the country is covered by forests.

The most fertile lands are situated at its north. Crop farming fields are mainly concentrated in the valleys such as Livno Valley, while cattle are bred in the broader region. Main rivers are Sava and Neretva with the multitude of their tributaries. Main part of the land has continental climate, whereas the influence of the Mediterranean climate is only felt in the Neretva river's valley.

Reserves of coal amount to 3.9 billion tons, out of which 69% is lignite and 37% is brown coal. Reserves of bauxite and zinc are 86 and 60 million tons respectively. Country possesses huge reserves of non-metallic minerals and other ores such as rock salt. Reserves of iron are estimated to be 718 millions tons.

Bosnia and Herzegovina is multicultural, multi confessional and multiethnic state. Complex ethnical constituency and cultural, linguistic and religious diversity make Bosnian population very special. Bosnia and Herzegovina represents bridge between Europe and Asia connecting Middle European-Balkan and Asia Minor-Anatolian regions. This geographic position strongly influenced the historical destiny of its people.

KAYNAKÇA

- Akarslan, M., “Bosna-Hersek ve Türkiye”, Ağaç Yay., İstanbul 1993.
- Alkan,N., “Dağılan Yugoslavya Mozağinde Bosna”, Beyan Yay.,İstanbul, 1995.
- Bosna-Hersek Ülke Raporu, TİKA Yay., Mayıs 1999, Ankara.
- Buşatlija, İ., “Geografija”, Federacija Bosne i Hersegovine, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Sarajevo, 1996.
- Bukarşiç, S., “Spolna i Dobna struktura stanovništva SR Bosne i Hersegovine , osnovne karakteristike razvoja naseljenosti i broja stanovnika, 1980.
- Cvijiç J., “Glacijacija i morfološka studija o planinama Bosne, Hersegovine i Crne Gore”, Beograd, 1898.
- Enciklopedija Jugoslavije, Socijalistička Republika B-H, separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983.
- Geografski Atlas Bosne i Hersegovine , geodetski zavod Bosne i Hersegovine, Sarajevo, 1998.
- Hanciç A., “Rudnici u Bosni u drugoj polovini 15. stoljeça , Prilozi za orjentalnu filologiju,1978.
- İmamoviç, M., “Historija Boşnaka”, Preporod, Sarajevo, 1997.
- Karatay, O.,”Ba’de Harabi’l Bosna”, İz Yay.,İstanbul, 1997.
- Nurkoviç S.,- Spahiç M., “Geografija”, Svjetlost, Sarajevo, 2001.
- Özfatura M.N., “Ah Bosna” Adım Yay., İstanbul 1993.

- Saneković D., Nekoliko riječi o pedološkom sastavu Bosne i Hersegovine, poljoprivredni pregled, 3-4, 1958.
  - Statistički godišnjak Federacije Bosne i Hersegovine, Sarajevo 2001.
  - Truhleska Č., Starosjedioci današnje Bosne, Etnografske crtice, Nada , Sarajevo, 1896.
  - Stefanović V.,- Beus V., Ekološka distribucija nekih predstavnika flore u hrastovim i borovim šumama B-H, Ekologija, Beograd, 1972.
  - Tupara A., Društveno ekonomski položaj individualnih poljoprivrednih proizvođača u B-H i mjere ekonomske politike za njegovo poboljšanje, Sarajevo, 1975.
- Uluslararası Bosna-Hersek konferansı, Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim ve Kültür Daire Başkanlığı, Ankara, 1999.
- Yıldız Z., “Geçmişten Günümüze Bosna-Hersek”, Yeni Asya Yay., İstanbul, 1993.

[http:// www.musaid.org.tr/dik/raporlar/bosna](http://www.musaid.org.tr/dik/raporlar/bosna) 2000.

<http://ydmh.foreigntrade.gov.tr/Ülkeler/> Bosna-Hersek

[http:// www.foreigntrade.gov.tr/](http://www.foreigntrade.gov.tr/) Dünya Rapor/ bosna

HARİTALAR:

1/1.000.000 ölçekli SR Yugoslavya'nın Fiziki Haritası, “Geokarta”- Beograd, 1997.

1/1.000.000 ölçekli Bosna-Hersek Fiziki haritası, Geodetski Zavod, Sarajevo, 1998.

Geografski Atlas Bosne i Hersegovine (Bosna-Hersek'in Coğrafi atlası),
Geodetski Zavod, Sarajevo, 1998.

FOTOGRAFLAR